

Arkeologi i Östergötland

Monumental Jesus återställd

**Birger jarl
– bodde han
i Bjälbo?**

14

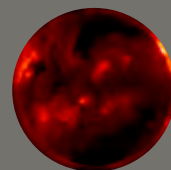
**Högljutt
sällskap
i dödens dal**

8

**Lycka är
att göra ett
riktigt fynd**

42

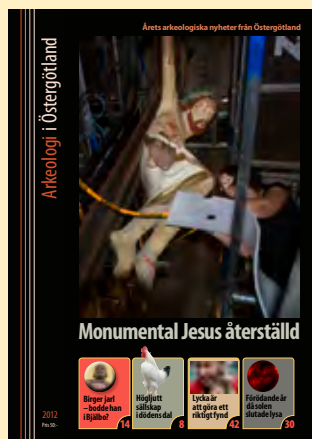

**Förödande år
då solen
slutade lysa**

30

2012

Pris 50:-

Arkeologi i Östergötland

Arkeologi i Östergötland ges ut av
Riksantikvarieämbetet,
UV Öst Roxengatan 7,
582 73 Linköping,
Tel 010-480 81 40

e-post: uvost@raa.se
www.arkeologiuv.se

Östergötlands museum
Box 232, 581 02 Linköping,
Tel 013-23 03 00
www.ostergotlandsmuseum.se

Foto: Riksantikvarieämbetet, UV Öst

Redaktörer:

Erika Räf, Östergötlands museum
Karin Lindeblad, Riksantikvarieämbetet, UV Öst
Grafisk formgivning: Forma Viva, Linköping

Foto och illustration: Upphovsperson anges
vid respektive bild.

Tryck: Larsson offsettryck AB, Linköping 2012
© 2012 Riksantikvarieämbetet, UV Öst och
Östergötlands museum

ISBN 978-91-7209-558-8 Riksantikvarieämbetet
ISBN 978-91-85908-83-7 Östergötlands museum

ÖSTERGÖTLANDS MUSEUM
Raoul Wallenbergs plats Linköping • Tel 013-23 03 00 • www.ostergotlandsmuseum.se

Innehåll

Skål och god middag i fönstret, min sköna!

Mats Magnusson

6

Inte utan min psykopomp!

Erika Räf

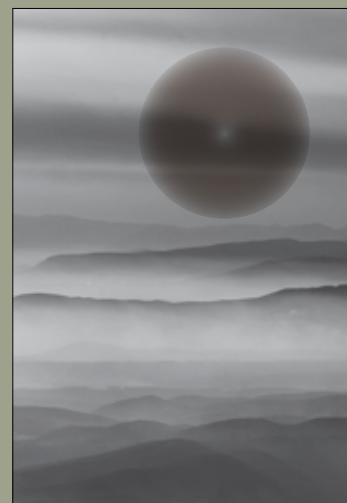
8

Exklusivt smide vid Motala ström

Andreas Svensson

28

Åren då solen slutade lysa

Karin Lindeblad • Maria Petersson

30

4 Kära läsare

Marie Ohlsén • Martin Hansson

5 Har ni hittat nåt?

Fredrik Samuelsson

11 En krona till Kristi brud

Annika Konsmar

12 "Människa, kan dessa ben få liv igen?"

Christina Helander

17 Häftiga hajtänder – samlarobjekt under stenåldern

Sara Gummesson

18 Hurusom jag kom att gräva ut båtgrav vid Skamby

Martin Rundkvist

Fem mil lång ledning till ny kunskap

Viktoria Björkhager

10

Bodde Birger jarl i Bjälbo?

Anders Lundberg

14

Sträng diet – inget för S:t Olofs munkar

Caroline Arcini • Hanna Menander

22

Biskopens befästa gård i Skänninge

Magnus Stibéus

24

Det dyrbara glaset elitens statusobjekt

Katarina Sköld

32

Märkligt anonymt medeltida stenhus

Marie Ohlsén

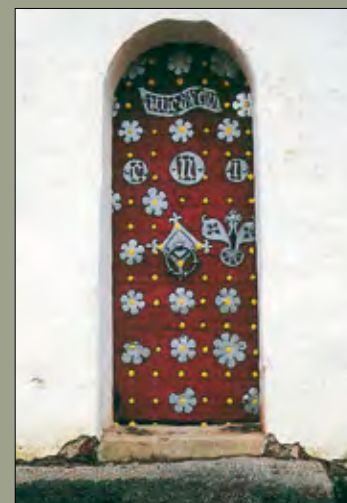
46

Domkyrkans 700-åriga krucifix tillbaka

Eva Nyström Tagesson

50

Färglöst? Medeltiden frossade i färgprakt

Markus Lindberg

53

19 Spelet om makten

Ann-Charlott Feldt

20 Medeltida blingbling made in Skänninge

Ann-Charlott Feldt

27 Stenar som historiskt hittegods

Lasse Norr

34 Hästkrögare & järnåldersskelett

Alf Ericsson • Marita Sjölin

37 Skogens svarta guld – trätjära

Kjell Svarvar

40 Medeltiden version 2.0

Johan Levin

41 Sjalarnas himlaskepp

Tom Carlsson

42 Plötsligt händer det!

Mats Engström • Göran Gruber

44 Om gravar och hus i Harvestadtrakten

Johan Stenvall

48 "En sockerbagare här bor i staden"

Marie Ohlsén

49 Fragment från ett religionsskifte

Rickard Lindberg

Kära läsare

Vi är glada att för tredje året i rad kunna presentera ett fullmatat nummer av Arkeologi i Östergötland. Intresset för de två föregående numren har varit stort - det första är slutsålt. Detta visar på en stor efterfrågan i samhället efter arkeologi. Tidskriften Arkeologi i Östergötland är ett svar på intresset och fyller därmed ett behov.

Ofta efterlyses mer insatser från arkeologiska aktörer när det gäller att sprida undersökningarnas resultat. Det görs visserligen redan en hel del såsom visningar för skolbarn, föredrag för allmänhet och föreningar samt information via Internet. Den här tidskriften är ytterligare ett sätt.

Riksantikvarieämbetet UV Öst och Östergötlands museum, som står bakom Arkeologi i Östergötland, är två regionalt förankrade arkeologiska aktörer. Genom att gemensamt ge ut Arkeologi i Östergötland hoppas vi på ett tilltalande sätt snabbt kunna sprida resultat och tankar från de undersökningar som gjorts i länet, både från olika mark-exploateringar men även från de forskningsprojekt vi bedriver. Artikelförfattarna i detta nummer kommer huvudsakligen från Riksantikvarieämbetet UV Öst eller Östergötlands museum, men även ett par inbjudna forskare berättar om sina nya rön kring Östergötlands järnålder. Museichef Markus Lindberg berättar om en ny spännande utställning i Slotts- och Domkyrkomuseet.

De olika artiklarna ger en varierad bild av Östergötlands historia. Här berättas om allt ifrån hajtänder i Motala, bronsålder och järnålder i Stora Sjögestad och Harvestad, medeltid i Skänninge, konserveringen av krucifixet i Linköpings domkyrka och Ulla Winblads hus i Norrköping. Vi hoppas ni finner detta nummer av Arkeologi i Östergötland lika intressant som vi gör. Om du som läsare söker ytterligare information kring dagsaktuell arkeologi i länet finner du den på våra respektive hemsidor.

Trevlig läsning!

Martin Hansson

Regionchef, Riksantikvarieämbetet, UV Öst

Marie Ohlsén

chef, Avdelningen för arkeologi och byggnadsvård, Östergötlands museum

"Kanske den mest värdefulla tiden under en utgrävning är just den som man använder för att möta besökarna."

Uppdragsarkeologi är inte bara att gräva och dokumentera. Vare sig man vill det eller inte måste man dessutom allt som oftast titta upp över schaktkanten och för femtielfte gången svara på frågan: – Har ni hittat nåt?

I stället för att glädjas över en nyfiken allmänhet svär man som projektledare ibland över att mötet med vetgiriga besökare tar så mycket "värdefull" tid. När arbetsdagen är slut och man sätter sig i bilen för att åka hem är det dock ofta frågorna från besökarna man kommer ihåg: Hur länge har man bott här? Byggde man kyrkor på höjder för att liken skulle glida nerför slänterna? Vad lekte barnen med? Vet du om att Judas är begravd i Kisa? Va, är det där en skridsko!? Varför ska ni arkeologer alltid vara så dyra?

Viktiga möten

Frågorna är många och ibland också ganska knepiga. I vissa fall anar man att frågeställaren sov under historiektionerna och aldrig har satt sin fot på ett museum. Och plötsligt inser man styrkan i att arkeologin fångar upp alla dessa frågor och föreställ-

ningar. I rollen som ambulerande museipedagoger har vi chansen att fördjupa allmänhetens kunskap om vår historia. Vem hade svarat på frågorna om inte vi hade varit på platsen? Självklart ger även mötet med besökarna oss viktig feedback om hur folk i gemen betraktar vår verksamhet. Lagom till att man parkerar utanför sitt hem inser man att den kanske mest värdefulla tiden under en utgrävning är just den med besökarna.

Många vägar

Vägarna till de viktiga mötena med allmänheten är många. Östergötlands museum har lång erfarenhet av pedagogisk verksamhet och försöker ständigt att omsätta denna erfarenhet även inom uppdragsarkeologin. Att det vid utgrävningar idag generellt sett finns informationsskyltar samt regelbundna visningar är väl snarare regel än undantag. Aktuella resultat brukar också regelbundet läggas ut på de olika arkeologinstitutionernas hemsidor. Vid museets egna projekt samt i samarbetsprojekt med Riksantikvarieämbetet UV Öst försöker vi också alltid att erbjuda närbelägna skolor visningar eller besök i skolan. Dessutom arrangerar vi ibland speciella familjekvällar där besök-

kare kan komma och prova på olika slags forntida hantverk samt titta på kopior av tidstypiska kläder och fynd från undersökningen. Det färdiga resultatet brukar också presenteras via föreläsningar för allmänheten, och ibland har vi även möjlighet att producera en mindre utställning.

Fredrik Samuelsson,
arkeolog

Plus i kanten

► Lästips:

Fredrik Svanberg & Katty H. Wahlgren
Publik arkeologi, 2007, Lund

► Bilden:

1 Fredrik Samuelsson berättar om förhistoriska gravar för en skara intresserade. Från en visning av en gravfältundersökning i Högbys 2010.
Foto: Viktoria Björkhager, ÖM

Skål

och god middag i fönstret, min sköna!

Vid en arkeologisk förundersökning i kvarteret Rosen i Norrköping, hösten 2011, upptäcktes resterna efter en byggnad tillsammans med en kullerstensbelagd gårdsplan. Lämningarna tar oss tillbaka i historien och kan kopplas till en av 1700-talets mest kända personer.

1

Det låg mängder med kritpipsfragment mellan kullerstenarna vid den framgrävda husgrunden, de flesta var från 1700-talet. Stadskartan från år 1741 visar att en stor byggnad låg på platsen för den nu upptäckta husgrunden. Då det endast är några få hus utritade på kartan, får man anta att de utgör viktigare eller finare byggnader. Borgmästare Ekerman står som ägare till flera tomter inom kvarteret Rosen på 1783 års karta, däribland tomten i det nordöstra hörnet. Borgmästare Ekerman, tidigare rådman, var även ägare till segelduksfabriken Pro Patria.

Vi vet att segelduksfabriken Pro Patria hade en gård som låg i hörnet av kvarteret Rosen, i korsningen Nya Rådstugugatan och Kristinagatan. Vi kan inte med säkerhet veta om denna gård är den samma som är utritad på kartan från 1741, inte heller kan vi idag vara fullständigt säkra på att grunden som påträffades vid undersökningen tillhör Pro Patrias gård, men sannolikheten är stor.

Nygift par

År 1773 anländer ett nygift par till Norrköping från huvudstaden. Erik Norström är nyttillträd Sjötullsbesökare i staden och med honom följer hans fru Maria Christina Kiellström. Paret får bostad på Pro Patrias gård i kvarteret Rosen.

Erik Norströms far var östgöte men själv var han uppväxt i Daurerska huset på Söder i Stockholm. Maria Christina, vanligen kallad Maja Stina, som mist sin mor vid

fem års ålder var också uppväxt i Stockholm. Maja Stina växte upp i fattigdom och under 1760-talet drygade hon ut sin ekonomi med "annan verksamhet". Vid 26 års ålder bor hon i ett hus vid Hötorget och i mantalslängden utpekas hon för "misstänkt levnad". I mantalslängden har hon tagit namnet Maja Stina Winblad. Efternamnet har Maja Stina lånat av sin styvmor Catharina Elisabeth Winblad.

Bellmans Ulla

Maja Stinas minne har genom Carl Michael Bellmans visor blivit förevigat, men då under namnet Ulla Winblad.

*"Ulla Winblad kära Syster,
Du är eldig, qvick och yster,
Hvar dag så står du brud.
Hurra! jag hör dig sjunga,
Jag ser Fröjas Tempel gunga,
Eldar kring i luften ljunga,
Full och vät
Står jag i Charons båt."*

(Fredmans epistlar n:o 3 – sista versen)

Även hennes make Erik är på samma sätt odödliggjord i visorna och beskrivs av Bellman på följande sätt:

"Norström, sjötullsbesökare, förmäld med Ulla. Fadren trädgårdsmästare i Daurerska trädgården. Har inte röst, spelar intet instrument, förskriver sig själv sina viner".

Rasande över namnet

Erik var törstig och ilsken till humöret och det har lämnat spår i 25 rättegångsproto-

koll under åren i Norrköping. Maja Stina märks i dessa sammanhang endast vid ett tillfälle då hon försöker försvara sin heder. En borgarhustru kallar henne för Ulla Winblad vilket gör Maja Stina rasande. Hedern var inte lätt att upprätthålla för Maja Stina; ett exempel på detta är ett smädligt plakat som någon satt upp vid Strömmens södra roddartrappa. Under rubriken "Kungörelse" meddelas att om någon herre önskade sig galanta äventyr så gick det bra hos Ulla Winblad som bodde på Pro Patria.

Åter till Stockholm

Erik och Maja Stina bodde kvar på Pro Patrias gård under några år innan de flyttade till annan adress i Norrköping. Nordströms hårda leverne ledde till en för tidig död i fläckfeber 1781 och året därpå flyttade Maja Stina tillbaka till Stockholm. Där gifte hon sig med en 14 år yngre man, också han en suput. Maja Stina Kiellström dog 54 år gammal 1798.

Vem vet, kanske hälsade Carl Michael Bellman på hemma hos Norström och "Winblad" på gården Pro Patria vid något tillfälle. Kanske stod "Ulla" där i fönstret ut mot Nya Rådstugugatan och vinkade till honom.

"Skål och god middag i fönstret, min sköna!"

(Fredmans epistlar n:o 71 – Ulla, min Ulla. Andra versens början.)

Mats Magnusson, arkeolog

Plus i kanten

▮ Lästips:

Arne Malmberg. *Stad i nöd och lust, Norrköping 600*. 1983. Norrköping

Att lyssna till:

Carl Michael Bellmans visor

▮ Bilderna:

- 1 Den stora majoriteten av de kritpipor som tillvaratogs vid undersökningen hör 1700-talet till. Detalj ur målningen "Slagsmål i bondstugan" som tillskrivs Pehr Nordqvist (1770-1805).
Östergötlands museum samlingar
- 2 Den vid förundersökningen påträffade byggnaden, som den kan ha sett ut på 1700-talet.
Illustration Johan Levin, Östergötlands museum
- 3 Större byggnad utritad i det nordöstra hörnet av kv Rosen på 1741 års karta över Norrköping.
Akt nr D75-1:2. Lantmäteristyrelsens arkiv
- 4 Det låg mängder med kritpipsfragment mellan kullerstenarna vid den framgrävda husgrunden. Tobak har röckts i kritpipor sedan 1600-talet för att under första halvan av 1800-talet ersättas av den moderna korta pipan.
Foto: Östergötlands museum
- 5 Ulla Winblad som hon framställs i en litografi av Chiewitz i "Scener ur Fredmans epistlar", 1826-27.
Nordiska museets samlingar, fotograf Bertil Wreting

Inte utan min

Bästa tänkbara sällskap in i dödsriket

2

Vi arkeologer sysslar mycket med döden. Helt naturligt, eftersom det ingår i vårt yrke att stundom undersöka gravar. Men tillsammans med de dödas ben hittar vi ibland lämningar efter djur. Varför ligger de där? Vilken roll har djuren spelat i begravningsritual och religiös föreställningsvärld?

1

Ett spännande exempel på djurens betydelse – och i det här fallet enbart husdjur – kommer från en grav nära gården Särthöga, söder om sjön Tåkern. Graven upptäcktes år 2004, vid ett av läns-museets rutinuppdrag. Det skulle grävas schakt för nya elkablar och eftersom det fanns kända fornlämningar i trakten var museets arkeologer med.

Själva graven bestod av en ganska förstörd stenpackning och innehöll stora mängder brända ben. Osteologen Berit Sigvallius, som har bedömt benen, kunde inte bara identifiera lämningarna efter en vuxen människa, utan också flera djurarter: hund, häst, nötkreatur, gris och hönsfågel. Dessutom låg det obrända tandfragment från boskap och obrända tåben från får eller get i graven. En 14C-analys av människoben gav en datering till 615 – 680 e Kr, d v s graven hade anlagts inom den period under yngre järnåldern som går under namnet vendeltid.

På samma bål

Enligt Berit Sigvallius har de brända djuren sannolikt legat på samma bål som den avlidne. Hon menar också att människoben troligen härrör från en man. Det går visserligen inte att bedöma könet utifrån

*Upp steg Odin, aldrig gaut,
och på Sleipne sadel lade;
så red han ner till Nifelhel,
mötte en hund, som från Hel var kommen.
Den var blodig om bröstet fram till
och gnydde länge mot galdrars fader;
fram red Odin, fältvägen dömande
han kom till Hels höga boning.*

Ur Balders drömmar,
Den poetiska Eddan (1964)

benmaterialet, men att få med sig en häst var vanligtvis – men inte alltid – ett manligt attribut i vendeltida gravar.

Djuren har alltså slaktats i anslutning till begravningsritualen och det har också varit viktigt att den döde har fått dem med sig. Men varför? Vilken religiös eller magisk idévärld kan djuren tänkas förkroppsliga?

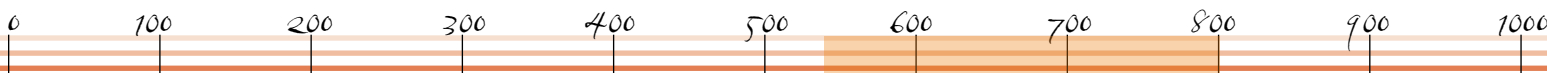
Den dödes ritt

Kremeringen av den döda kroppen på ett likbål kan ses som en övergångsrit. Den avlidne befrias från den fysiska kroppen och därmed från de levandes värld, för att kunna ta sig över till de dödas rike. Men resan dit är farlig och mödosam – han be-

höver hjälp. Hästen blir den trogna kamraten som får bära mannen, det vill säga hästen är det som i religionsvetenskap kallas för en psykopomp: en själens hjälpare, den dödes ledsagare till dödsriket. På samma sätt bär den åttafotade hästen Sleipner guden Odin ner till Nifelhel i dikten Balders drömmar. Nifelhel är den kalla, ogästvänliga trakt där Hel, dödsriket ligger. Sleipner kan till och med ha uppfattats som själva dödshästen under yngre järnåldern; scener på gotländska bildstenar visar en ryttare på en åttabent häst som välkomnas till dödsriket av en kvinna med en dryckesbägare i handen.

Dödsrikets väktare

I bland annat fornnordisk och keltisk mytologi hör hunden intimt samman med underjorden och dödsriket. Hundbenen i Särthögagraven kan därför symbolisera dödsrikets väktare, liknande den hund från Hel som möter Odin. Kanske var hundoffret i Särthöga ett symboliskt dödande av det farliga odjur som hindrade den döde att nå sitt mål – dödsriket. Man kan också tänka sig att den offrade hunden representerar den allra sista ledsagaren – psykopompen – som möter den döde vid Hels portar, när han nästan är framme på sin mödosamma väg. Ytterligare en tolkning är att hunden är väktaren av den fysiska gravanläggningen. Det verkar nämligen som om föreställningarna om dödsrike och fysisk grav inte följde några logiska, strikta trossystem under yngre järnåldern. Det var snarare sedvänjor, sociala konventioner och personliga känslor som styrde. Vi kan jämföra det med vår rit att tända ljus på de dödas gravar på

psykopomp!

där underjordens väktare väntar

4

Plus i kanten

▀ Lästips:

För den här artikeln har jag främst använt Andreas Nordbergs avhandling, *Krigarna i Odins sal. Dödsföreställningar och krigarkult i fornordisk religion* (2003, Stockholms universitet) samt en artikel ur min licentiatavhandling; *Vad spelar djuren för roll? Om djur i öländska gravar från äldre järnålder* (Krumknivar, kvinnor och kreatur, 2001, Lunds universitet).

Om fornordisk religion i allmänhet: Gro Steinsland, *Fornordisk religion*, 2007, Natur & Kultur.

Inom projektet *Vägar till Midgård – nordisk hedendom i långtidsperspektiv* har det givits ut ett tiotal volymer i ämnet. Huvudredaktörer är Kristina Jennbert, Anders Andrén och Catharina Raudvere.

▀ Bilderna:

- 1 Den åttafotade Sleipner kan ha varit själva dödshästen som bar den döde till dödsriket. Här är han avbildad i med alla åtta benen i gångarten tölt.
Illustration: Mats Gilstring, ÖM
- 2 Tuppen väcker den döde på andra sidan.
Illustration: Shutterstock
- 3 ...en hund, som från Hel var kommen...
Illustration: Mats Gilstring, ÖM
- 4 Fågeln har i alla tider varit en symbol för pånyttfödelse.
Illustration: Mats Gilstring, ÖM

3

Hur passera hunden från Hel på vägen till dödsriket?

Allhelgonahelgen. Samtidigt som vi gör det, har vi oftast mycket grumliga – om ens några – uppfattningar om var de döda egentligen vistas.

Hunden, vars sociala behov liknar våra egna, var det första djur som slog följe med människan för många tusen år sedan. Den står oss alltså mycket nära, men det är också fortfarande ett rovdjur, en jägare. Ser man lite närmare på just den keltiska hundsymboliken tycks det där finnas en dubbelhet; hunden ses både som helare (hunden slickar och läker därmed sina sår) och som jägare. Det kan tolkas som ett återfödelse-tema, jaktens blodspillan ger föda och nytt liv, och blir på så sätt en symbol för återfödelse och förnyelse – kanske i dödsriket.

Väcker de döda

Särtshögagraven innehöll också hönsben – även det en symbol för återfödelse. I Völuspå, Völvans spådom (som skrevs ner på

1200-talet) beskrivs hur vid Ragnarök, det vill säga världens undergång, den röda tuppen Fjalarr gal över de döda i gravhögarna, tuppen Gullinkambi över krigarna i Valhall och en sotröd hane över de döda i Hel. Religionshistorikern Andreas Nordberg, som har ägnat sin avhandling åt att undersöka den yngre järnålderns trossystem, menar att dessa tre tuppar är mytiska varianter av samma kosmiska tupp som väcker de döda vid världens undergång. Han anser också att tanken kan föras vidare till döds-kulten på ett individuellt plan – tuppen väcker den avlidne i den andra världen.

Vi vet faktiskt inte säkert om den döde i Särtshöga fick med sig en tupp i graven – tyvärr återfann inte Berit Sigvallius de ben som kan skilja könen åt. I allmänhet är dock tuppar vanligare gravgåvor än hönor i vendedtida gravar.

Djuren spelar roll

Rent generellt kan sägas att föreställningen om fågeln som symbol för pånyttfödelse är urgammal och spridd över stora delar av den gamla världen. Vi behöver bara tänka på fågel Fenix som återföds ur askan. I senare tiders folktro fanns föreställningen om att fåglar som försvann på vintern, t ex svar, gick i vinterdvala under jorden, det vill säga de dödas rike. Flyttfåglarnas återkomst på våren kan därför ha uppfattats som ett pånyttfödelsens under, i rent konkret betydelse. Sammantaget ger Särtshögagraven oss en glimt av en spännande, forntida kulturell värld, där djuren har spelat en mycket viktig roll.

Erika Räf, arkeolog

Fem mil lång och en halv meter bred ledning till ny kunskap

Varför ska vi arkeologer vara med när grävmaskiner lägger ner elkablar? Det rör sig ju om riktigt smala schakt på knappt en halvmeters bredd. Kan det verkligen ge något? Svaret är tveklöst ja – ibland kan tillsynes obetydliga schakt ge värdefull information om vår förhistoria. När området öster om sjön Tåkern skulle nya få elkablar hittade arkeologerna flera nya boplatser och två märkliga gravar undersöktes.

Under en längre tid följde arkeologerna grävmaskinens arbete genom slättlandskapet i socknarna Hov, Svanshals och Kumla öster om Tåkern. Sammanlagt blev det en fem mil lång sträcka. Intill Tåkerns strandkanter upptäcktes flera tidigare okända stenåldersboplatser. I markytan fanns fynd av kvarts och flinta. Och i schakten påträffades 7000 år gamla spår från den äldsta stenåldern.

Ovanlig begravning

På flera platser längs elkabelns sträckning fanns det lämningar av järnåldersbebyggelse. Och här hittades också två mycket intressanta gravar från samma period. Den ena graven, en större stensättning, låg på en höjdsträckning söder om Hov. Graven visade sig vara speciell, eftersom den innehöll en dubbelbegravning med två individer, varav den ena var obränd och den andra kremerad. Den kremerade personen låg mellan skelettets ben. Det finns olika tolkningar av varför det finns fler individer i en och samma grav. En kan vara att individerna har begravts vid olika tillfällen. De döda kan även vara nedlagda samtidigt – men varför är då en individ obränd och den andra bränd? Möjligen är det en skillnad i status som gjort att de behandlats olika. Som gravgåva har de döda fått med sig inte mindre än tio kilo keramik från nio olika kärl. De döda bör med andra ord ha varit välförsedda med mat och dryck inför den sista resan.

Vid Särtshöga, söder om sjön Tåkern undersökte vi ytterligare en spännande grav. Den kan du läsa mer om i artikeln på föregående uppslag.

Viktoria Björkhager, arkeolog

Plus i kanten

Bilderna:

- 1** Kjell Svarvar undersöker lämningar i ett av schakten.
Foto: Östergötlands museum
- 2** Undersökning av dubbelgraven i Hov.
Petter Nyberg penslar försiktigt fram keramiken.
Tio kilogram keramik blev det till sist.
Foto: Östergötlands museum
- 3** I en beteshage sitter Viktoria Björkhager och ringer till uppdragsgivaren för att ge en arkeologisk lägesrapport. I bakgrunden syns Hovs kyrka.
Foto: Östergötlands museum

En krona till Kristi brud

Familjen var förtvivlad. Deras unga vackra dotter hade gått ifrån dem alldeles för tidigt. Hon var inte det enda barn i kvarteret som avlidit, grannarna hade för bara några månader sedan förlorat två av sina yngsta. Nu ville familjen i alla fall göra sin flicka vacker som brud till Herrens son, och modern hade suttit länge och knypplat på begravningskronan. Hon hade betalt dyra pengar för de fina trådarna, det var tunt i börsen sedan kung Johan hade höjt skatten för dem. När de under likklädningsgillet hade klätt färdigt flickan lade modern ömt kronan på hennes huvud. Vid hennes fötter placerade fadern ett mynt, som kanske kunde vara till hennes hjälp när hon nu lämnat jordelivet.

Jungfrubegravning

Scenen ovan är förstås fiktiv. Men kanske var det så här det gick till när en ung flicka begravdes som Kristi brud på kyrkogården vid stadskyrkan S:t Olai i Norrköping. De arkeologiska spåren av seden var en vackert knypplad krona på hennes huvud, men inget av hennes förmodade brudklädsel kunde ses. Att genomföra en så kallad jungfrubegravning var vanligast när ogifta, unga flickor hade gått bort men det är även känt att pojkar blev begravda som brudgummar. Tillsammans med brudklädsel fick de då kransar av botaniskt material lagda på hjässan. Myrten och rosmarin var det vanligaste växtmaterialet, och man kunde också väva in pärlor, guld och silver. Bland gravlagda på kyrkogården vid Linköpings domkyrka har man också träffat på seden. Där hade en del flickor koppartrådar och pärlor invävd i växterna.

Tidig förekomst

Traditionen förekom främst under 1600-talet och århundradena närmast, men utfördes

Seden att pryda det döda barnet med en begravningskrona eller en krans fanns kvar på sina ställen ända in på 1900-talet. Först från slutet av 1800-talet blev det vanligt att smycka kistan utvändigt, med kransar av lingonris eller murgröna. Fotografi av ett barns dödsbädd i Möklinta socken, Västmanland. Årtalet är okänt.

Nordiska museets arkiv

också en bit in på 1900-talet. Myntet som flickan vid S:t Olai fått med sig präglades 1573 och antyder att hon har begravts vid 1500-talets slut, vilket är en väldigt tidig datering för seden. Den är känd även i andra protestantiska länder. Det tidigaste kända fallet i Danmark är från kring år 1600, men den hade förekommit i Tyskland flera decennier innan dess. Jungfrutradi-

tionen har också varit föremål för regleringar. I Flensburg i Tyskland tillät man i början av 1600-talet endast att växtmaterial användes. Kanske var det för att man inte ville att de ädlare materialen skulle hamna i jorden och locka gravskändare, eller så ville man inte att rikedomarna skulle döljas för skattefogden.

Annika Konsmar, arkeolog

"Människa, kan dessa ben få liv igen?"

Om fem järnåldersmänniskor på gravfältet i Agetomta

För några år sedan undersöktes större delen av ett gravfält i Agetomta, syd-öst om Norrköping. Kremerade ben från 190 gravar togs tillvara och analyserades. De brända benen från fem av dessa människor ger oss möjlighet att fundera lite extra över vilka det var som bodde här vid tiden före vår tideräknings början.

Gravfältet låg på en långsträckt ås, som bara var en lerig åker när vi kom dit. Människorna, som använde gravfältet under en period av mer än sexhundra år, bodde troligtvis på ett par, tre gårdar i närheten, men exakt var vet vi inte. Till gravfältet kom de för begravning ungefär vartannat år, troligtvis under våren eller hösten när det gick som lättast att gräva i den hårda och sega leran.

Sorg över ett barn

Vad människorna sa och gjorde i samband med begravningarna kan vi aldrig få veta, men vi kan förstå sorgen och tomheten de upplevde när ett litet spädbarn från en av gårdarna skulle begravas. Den döda pojken eller flickan hade först kremerats. Därefter lades de brända benen i en svepask. Asken ställde de på botten i en grävd grop. Någon

fick lägga ett lock i form av en flat sten över asken och avslutningsvis täcktes allt över med kol och sot, som kanske kom från barnets eget likbål. När vi upptäckte graven 2000 år senare fanns bara små benfragment och bitar av harts från askens tätning kvar. Den flata lockstenen hade rubbats efter år av åkerbruk med plog.

Tonårsgrav

Ungefär mitt på gravfältet avtecknade sig en av de större brandgravarna som en meterstor, kolsvart cirkel. Där fanns de kremerade benen efter en person i nedre tonåren. De brända benen hade lagts i svepasken medan de ännu var varma, och hade därför smält in i hartstätningen. Återigen hade man grävt en grop, men den här gången var den ovanligt djup, mer än en halv meter. På botten hade någon byggt en liten stenkista av fyrkantiga, jämnstora stenar på vilka svepasken skulle stå. När svepasken var på plats lades en locksten i röd bergart ovanpå den, något som verkar ha varit brukligt på det här gravfältet. Gropen fylldes med kol och sot, men innan den var helt igenfylld ställdes något ner mitt i gropen, kanske en sten eller en stolpe. Vi tror att det var för att märka ut graven, så att den skulle vara väl synlig. Det var bara i denna och i en så kallad dubbelgrav där man tydlig kunde se

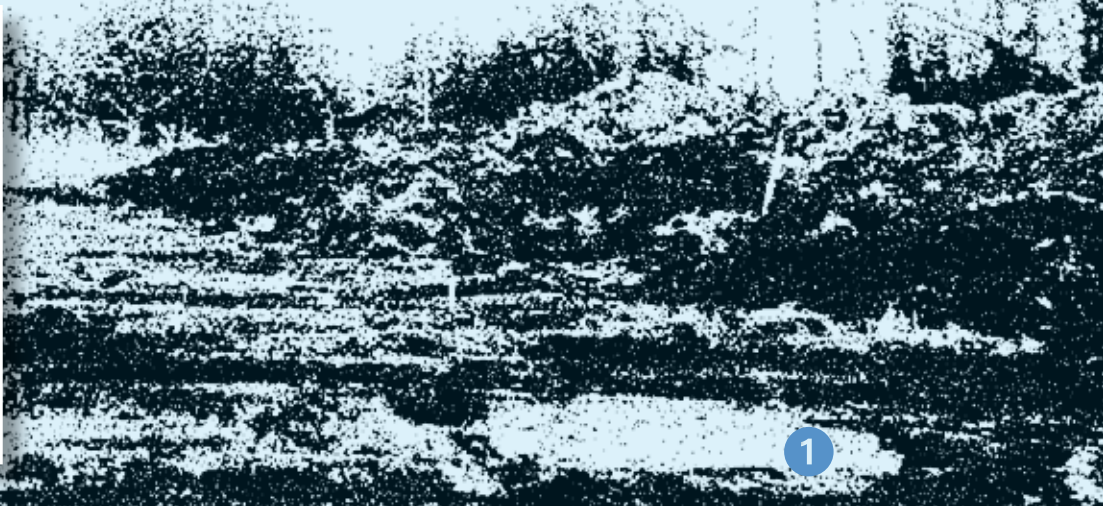
sådana nedgravningar i kol- och sotfyllningen.

Vilat på björnskin

I dubbelgraven hade de brända benen efter två personer – ett barn och en vuxen – placerats tillsammans i en svepask. Dessutom fanns flera björnklor bland de brända benen. Vi antar att de döda fått ligga på en björnfäll i samband med kremeringen. Det finns exempel på skelettbegravningar där björnklor legat på ett sådant sätt att de bör ha suttit på ett skinn, som personen legat på. Att ha en björnfäll var något riktigt fint på den här tiden och därför är det ovanligt att hitta björnklor i fler än ett par gravar per gravfält. Björnen som symbol var värdeladdad. Därför antas de män och kvinnor som hittats tillsammans med björnklor ha haft en speciell ställning i samhället. Kanske tillhörde de en ekonomiskt gynnad grupp, eller så spelade de en viktig roll i den religiösa föreställningsvärlden.

Ont i armen

I en grav kunde de brända benen visa på förändringar i en armbågsled. Det var en äldre man som känt av sin arm efter ett långt och arbetsamt liv, kanske på en åker i närheten. Mannens kvarlevor låg i en grop men vi hittade inga spår efter vare sig kera-

1

mikkärl eller svepask. Kanske hade de lagt benen i en skinnpåse som med tiden för-mulnat och försvunnit? De brända benen var täckta av en flat locksten i röd bergart, som sedan gömts under sot och kol.

Skilnader i döden

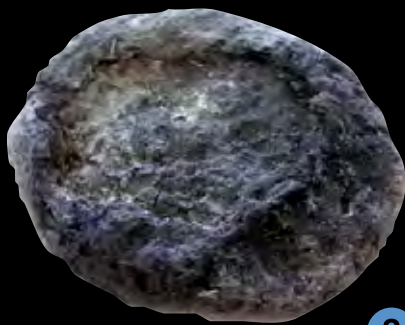
Gravarna som tillhört de fem personerna uppvisar både likheter och skillnader. Tonåringens fick sin svepask omsorgsfullt placerad på en liten stenkista djupt nere i leran och fick dessutom en markering av graven ovan jord. Hade en viktig funktion i samhället väntat henne eller honom, om inte döden kommit så tidigt? Kom den vuxna och barnet i dubbelgraven från en förmögen familj i trakten, eller hade någon av dem god kontakt med gudarna? Kanske besatt de andra förmågor som spelat roll för livets gång. Björnklorna tyder på att de inte var vilka personer som helst. Gravarna som tillhörde spädbarnet och den äldre mannen tycks ha varit lite enklare; de var inte lika djupt grävda och vi såg inga spår efter markeringar. Deras gravar hade däremot täckts av både locksten och kol och sot, något som verkar ha varit viktigt och som ingick i en allmän begravningstradition för de flesta.

Citatet i rubriken är hämtat ur Gamla Testamentet, Hesekiel 37:3

Christina Helander, arkeolog

2

3

4

5

Plus i kanten

Lästips

Marianne Lönn. *Björnkvinnans grav, om en arkeologisk utgrävning*. 2011. Riksantikvarieämbetet

Bilderna:

- 1 Vy över det undersökta gravfältet i Agetomta.
- 2 En dubbelgrav. Här låg en vuxen, ett barn och rester av björnklor
- 3 Rester av svepasken från stenkistan
- 4 Graven där spädbarnets ben låg hartstättad svepask.
- 5 Den lilla stenkistan där tonåringen låg.
- 6 Tonårsgraven syntes som en stor, svart cirkel, sannolikt markerat med en sten eller stolpe.

Foto: UV Öst

6

1

Sanningar som Google inte berättar

Strax söder om kyrkan i Bjälbo finner man en sten med följande inskription: "Till minne av Birger Jarl reste Östergötlands kvinnor denna sten år 1913." Tillkomsten av minnesmärket skedde på initiativ av bygdens riksdagsman följt av ett upprop år 1909 av landshövdingen greve Ludvig Douglas och en rad förnåma damer och andra potentater i länet.

Även dåvarande riksantikvarien Oscar Montelius hade undertecknat uppropet, vars ändamål var att samla in penningmedel. Insamlingen inbringade ett kapital av 900 kr och den 14 september 1913 avtäcktes stenen.

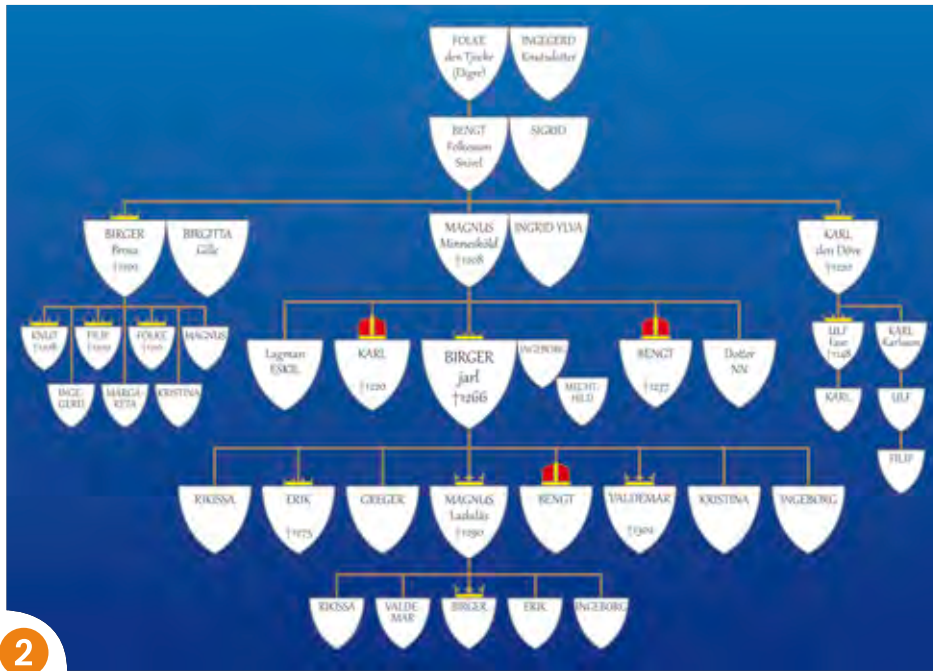
Mellan 8000 och 9000 personer hade samlats för avtäckningen, däribland stora delar av kungafamiljen inklusive prins Carl som höll högtidstalet. Även en viss Verner von Heidenstam noterades bland de speciellt inbjudna besökarna. Skolbarn sjöng och bildade häck, det överlämnades blommor, o s v. Pomp och ståt! Flera av besökarna hade dagen till ära transporterats till platsen med tåg på den alldeles nybyggda, men ännu inte invigda, järnvägen Skänninge – Väderstad.

Varför skedde då detta just där och då? Först och främst får det ses som ett ut-

slag av den nationalromantiska tidsandan. Många av Skandinaviens nationalmonument tillkom under denna tid. För Östergötlands del var det främst Bjälbo som lämnat något större avtryck ur ett nationellt perspektiv. Härifrån ansågs Folkungaätten och Birger jarl vara sprungen – anfader till kungar samt Stockholms och rikets grundare! Östergötlands kvinnor fäste större vikt vid Birgers kvinnofridslagar och betraktade dem som instiftade i Bjälbo.

Hur "visste" man då detta? Runt förra sekelskiftet uppstod en större historiemedvetenhet inom de bredare folklagen. Lit-

teratur och teater med historisk kärna vann popularitet och blev mer tillgänglig. I det här sammanhanget är det främst följande verk som kan nämnas; "Folkungasagan" och "Bjälbo-Jarlen" av August Strindberg samt "Folke Filbyter", "Bjälboarvet" och "Svenskarna och deras hövdingar" av Verner von Heidenstam. De senare kom att användas som läsebok inom folkskolans historieundervisning. Birger jarl och Bjälbo blev allmänt kända även utanför historikernas och akademiernas kretsar. Skillnaden mellan fakta och fiktion i historiemedvetandet blev väl inte direkt knivskarp, men från och med

denna tid ökade intresset för vård och bevarande av de historiska spåren.

Myten om Filbyter

De källor som de båda författarna och flera av deras efterföljare använt sig av verkar ha utgått ifrån dels den s k "Erikskrönikan" och dels arbeten av Olaus Petri samt Johannes Messenius. Intressant nog refererade prins Carl i sitt invigningstal till just "Erikskrönikan" men även till Heidenstams "Folkungaträdet" avseende Birger jarl och Bjälbo. Till stora delar har dessa källor smulats sönder av mer modern källkritisk historieforskning från 1930-talet och framåt. Emellertid har den forskningen aldrig blivit lika tillgänglig, otacksam som den är som grund för teaterdramer och episka romaner. Och fortfarande lever de gamla myterna. Om man idag gör en Google-sökning på "Folke Filbyter" får man en stor mängd träffar. Flera av dessa anger att Folke enligt historietraditionen var Folkunga-/Bjälboättens stamfader. Många träffar utgör släktforskningsträd, där man i sin forskning kunnat leda sina anor till Folke Filbyter. Detta är synnerligen intressant eftersom historikern Sture Bolin redan 1936 kunde visa att Folke Filbyter endast existerat i mytologins värld.

...birger kallade folkit han...

Men hur förhåller det sig då med Birger jarl, hans släkt och Bjälbo som ättens stamgods? Den vanligaste primärkällan är "Erikskrönikan" som i denna fråga har följande att berätta:

*"Tha wæro the mænge henne badho
tha wart konungenom thz til radha
han gaff henne en ösgötzskan man
birger kallade folkit han
han war födder i biälbo
ok ward en jærll för än han doo"*

Krönikan har skrivits under åren 1320 – 1330, dvs mer än 100 år efter Birger jarls födelse. Inom dagens historieforskning bedöms den ha ett osäkert källvärde för tiden före 1290.

Inskription på klocka

En annan återopad källa utgörs av en inskription på en av Bjälbos kyrkklockor: "Bjälbo är thet ælsta Jarla- och Fursta-Säte i Östra Götland ifrån Hedna werld. MCC war Magnus Manneschöld af Bjälbo Jarl och mest rådande i Götha Rike. Han hade Ingrid Ylva till Fru, hwilkens Son war BIRGER Jarl, af hwilken 5 Konungar i Swea och Götha Rike komne äro: K. VALDEMAR, MAGNUS LADULÅS, K. BIRGER, MAGNUS ERICSSON, ERIC MAGNUSSON och 2 regerande Furstar Hertig ERIC och WALDEMAR. Af thenna BIRGER Jarls Moder är thenna Klocka först tillkommen år MCCXL...". Därefter fortsätter inskriptionen med uppgifter om klockans senare öden, av vilken det framgår att den sprack 1687, men göts om i Stockholm 1688 under överinseende av bl a dåvarande riksantikvarien Johan Hadorph. Med all säkerhet är det han som författat klockans inskription.

Vilka källor Johan Hadorph har använt

Plus i kanten

Forskningen utnyttjar både arkiv och radar

Denna artikel är ett resultat av ett medeltidsarkeologiskt forskningsprojekt "Birger jarls Bjälbo" som sedan 2010 bedrivs av artikelförfattaren och Mats Magnusson, Östergötlands museum. Projektet omfattar käll- och arkivstudier, markradarundersökningar och arkeologiska undersökningar. Projektet har fått medel från stiftelserna Konung Gustav VI Adolfs fond för svensk kultur samt Claes och Greta Lagerfelts stiftelse. Varmt tack för det!

Lästips:

Birger Magnusson, den siste jarlen

Redaktör: Kristina Rasmussen. 2006. Västergötlands museum

Bilderna:

- 1 Vy över Bjälbo by.
Foto: Jan Norrman, Riksantikvarieämbetet
- 2 Bjälboättens stamträd.
Grafik: Lasse Norr, ÖM (efter Lars Löfman och Markus Lindberg)
- 3 Från utgrävningar norr om kyrkan år 2011. Johan Levin, Pär Karlsson med sonen Gustav, Mats Magnusson och Christina Helander diskuterar resultaten.
Foto: Rikard Hedvall, UV Öst

*Mycket av historie-
traditionen kring Bjälbo
bygger alltså på ganska
osäkra källor.*

► sig av är okänt, men känt är att han arbetade med bl a rimkrönikorna. Uppgiften om att Magnus Minnesköld skulle ha varit jarl 1200 är direkt felaktig, vid denna tid innehade hans farbror Birger Brosa jarla-ämbetet. Tänkbart är att klockan ursprungligen kan ha haft en inskription som nämnde Ingrid Ylva och året 1240. Johan Hadorph var östgöte, född i Slaka, och innehade jordegendomar i landskapet. Rimligen hade han god lokalkännedom och rannsakingarna efter antikviteter i Skänninge och Bjälbo år 1678 tycks ha utförts av honom själv. Konceptbladen är utförda med hans handstil. Här nämner han faktiskt klockan och att Ingrid Ylva köpt den för 2 öre och en träspik. Men han nämner ingenting om någon inskription. Däremot som ett faktum att Magnus Minnesköld och Ingrid Ylva, som fick sonen Birger, bodde här.

Född i Bjälbo

Mycket av historietraditionen kring Bjälbo bygger alltså på ganska osäkra källor. När det gäller Magnus Minnesköld finns från hans samtid, före 1210, endast två kända skriftliga källor där han omnämns. Ingen av dessa lokaliserar honom vare sig till Bjälbo eller någon annan plats. Så föddes verkligen Birger jarl i Bjälbo?

Nu råkar det vara så att han hade en äldre halvbror på fädernet, Eskil Magnusson, som blev lagman i Västergötland. Denne antas vara den som skrev ned äldre Västgötalagen omkring 1219-1225. Till denna finns en lagmanslängd tillagd omkring 1240 som då bl a räknar upp Eskil Magnusson samt uttryckligen anger att han var son till Magnus Minnesköld av Bjälbo. År 1280 utfärdade kung Magnus Birgersson ett dokument, händelsevis i Bjälbo, i vilket

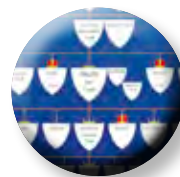

Det svartvita vykortet togs år 1915, några år efter invigningen av Birger Jarlsstenen. Men har verkligen Birger jarl bott i Bjälbo?

han refererade till sin farfar Magnus Minnesköld. Således tycks kopplingen mellan Magnus Minnesköld och Bjälbo vara historiskt korrekt. Därför är det högst troligt att Birger jarl föddes i Bjälbo. Värt att påpeka i sammanhanget är att Magnus Minnesköld är den förste av Bjälboätten som säkert kan beläggas i Bjälbo. Det är fullt möjligt att Bjälbogodset förvärvats genom t ex giftermålet med Ingrid Ylva. Tills vidare bör det därför betraktas som felaktigt att se Bjälbo som Bjälboättens stamgods och att även koppla det till Birger Brosa, Bengt Snivil och Folke den tjocke.

Ägt av Birger

Var det då i Bjälbo den vuxne Birger hade sitt säte, där han som innehavare av jarla-ämbetet stiftade lagar och regerade? Det vet vi egentligen mycket litet om. Jag har lyckats påträffa sammanlagt 20 bevarade medeltida dokument utfärdade av Birger. Inget av dessa är utfärdade i Bjälbo. Inga andra källor har heller påträffats som visar att han vistades eller verkade i Bjälbo. Utifrån senare källor om arvsföljden för Bjälbogodset förefaller det emellertid sannolikt att han ägde det under sin verksamma tid. Från senare hälften av 1200-talet kan det beläggas att Birgers bror Elof och Birgers son kung Valdemar verkade i Vad-

*Ännu en bit in på 1300-
talet utfärdas dokument
i Vadstena av Birger jarls
ättlingar.*

stena, nära Bjälbo. På kungsgården i Vadstena uppfördes en palatsbyggnad, det s k Bjälbopalatset. Från slutet av 1300-talet finns ett vittnesmål som omtalar att det var kung Valdemar som låtit uppföra palatset och att det gjorts på mark förvärvat genom köp och böter. Ännu en bit in på 1300-talet utfärdas dokument i Vadstena av Birger jarls ättlingar.

Från familje- till klostergods

Möjligen fanns det ändå någon form av residens i Bjälbo. Birger jarls son, hertig Erik, utfärdade 1273 ett dokument i Bjälbo. Vid det tillfället verkar även bröderna Valdemar och Magnus samt ärkedjaken vid Linköpings domkyrka ha varit närvarande. Två år senare dog Erik och begravdes i Varnhems kloster. När brodern Magnus blev kung efter Valdemar utfärdade han mellan 1280 – 1290 åtminstone fyra dokument i Bjälbo som bevarats till eftervärlden. Utifrån två av dessa framgår att även bröderna Bengt och Valdemar samt Magnus då 10-åriga son kronprins Birger, biskop Anund från Strängnäs och andra världsliga stormän uppehållit sig i Bjälbo. Efter 1290 finns inga dokument utfärdade i Bjälbo eller andra spår av att ätten uppehållit sig här. Men vi vet att godset fortfarande var i släktens ägo och så förblev så fram till och med kung Magnus Erikssons tid. År 1346 testamenterade kung Magnus och drottning Blanka bl a Bjälbo till det blivande klostret i Vadstena. Bjälbogodset omdisponerades dock före Magnus död, då det övergick i S:t Ingridis kloster i Skänninges ägo. Därefter tycks Bjälboättens historia i Bjälbo vara slut och godset var klostrets egendom fram till och med reformationen.

Anders Lundberg, arkeolog

Häftiga hajtänder

Populärt samlarobjekt
redan under stenåldern
i Östergötland

Plötsligt faller blicken på något. Det är något helt annorlunda, en sten men ändå inte. Är det en klo, eller kanske en tand? Handen sträcks ut och plockar upp den. Inget djur i denna värld har såna tänder eller såna klor... är det bara en sten?

Det är faktiskt både och, det är ett fossil. Rent kemiskt är det sten, i det här fallet en fossiliserad hajtand. Under miljontals år har den legat i berggrunden, inbunden i stenlager och så till slut har den frigjorts ur berget. Tanden hittades nyligen på en arkeologisk utgrävning av en boplatz från äldre stenålder (daterad till 6000 - 4500 f.Kr.) i Motala. Men här finns ingen berggrund med geologiska lager som innehåller denna typ av fossil. Så hur hamnade tanden på stenåldersboplatzen?

Småländska tänder

Tanden är ett ovanligt fynd i denna del av landet. Men på Jönköpings läns museum finns faktiskt ytterligare två fossila hajtänder. De tänderna är riktigt stora, nästan hovliknande föremål. De kommer från hajarnas haj, Megalodon och hittades i samband med ett bygge, i ett lager av flygsand. De är inte särskilt lika Motalatanden, men precis som den, har de inte heller avsatts naturligt på sin fyndplats. Denna enorma hajart förekommer i formationer från de geologiska perioder som kallas miocen och pliocen (för mellan 23 och 2,5 miljoner år sedan). Närmast hittar vi sådana formationer i Skåne och i Danmark, där det även finns flinta. Tänderna är funna i Anderstorp, en ort som är känd inom stenåldersforskningen. Här har stora boplatser från äldre stenålder grävts ut. De småländska tänderna kan idag inte knytas direkt till en plats med stenåldersfynd, men man kan inte låta bli

att fundera över om det inte finns ett samband.

Spåra ursprunget?

På boplatzen i Motala har vi funnit föremål från ett stort antal bergarter, däribland flinta. Flintan, som inte finns naturligt i Östergötland ser olika ut beroende på var och hur den har bildats. Det gör att man kan spåra stenens ursprung. Tyvärr kan man inte göra samma sak med fossiler. Deras utseende varierar för mycket, även mellan fossil som påträffats på samma plats.

Vi kan i alla fall säga att tanden har suttit i käken på en haj av arten *Cretoxyrhina mantelli*, en haj från perioden sen krita (för mellan 99,5 och 65,5 miljoner år sedan). Alternativt kommer tanden från arten *Otodus obliquus* från perioderna paleocen och eocen (för mellan 65,5 och 33,9 miljoner år sedan). Tanden relativt dåligt bevarad och saknar tandbasen, vilken är den del av tanden som framförallt används för artbestämning. Tack vare storleken och dess vinkling kan man ändå sluta sig till att den kommer från någon av dessa arter.

Från flintbrytning?

Artbedömningen är av viss betydelse eftersom dessa två arter förekommer i olika geologiska formationer. De närmaste formationerna med denna typ av fossil finns i Skåne och Danmark, på samma platser där man har brutit flinta. Kanske, kanske hittades just denna tand när man för 7500 år sedan

Plus i kanten

► Lästips:

Tom Carlsson, 2008 *Where the River Bends - Under the Boughs of Trees*. 2008. Oxford. Oxbows Books.

Tom Carlsson, 2004 (red.)

Mötesplats Motala - de första 8000 åren. 2004. Linköping.

► Länk:

www.museum.wa.gov.au/research/collections/earth-and-planetary-sciences/fossil-collection

► Bilderna:

1 Hajtänderna från Motala är visserligen tiotals miljoner år gamla, men de har tillhört en hajart som är mycket lik dagens hajar.

Illustration: Mats Gilström, ÖM

2 Den fossila hajtanden från Motala - ett märkligt fynd redan på stenåldern.

Foto: UV Öst

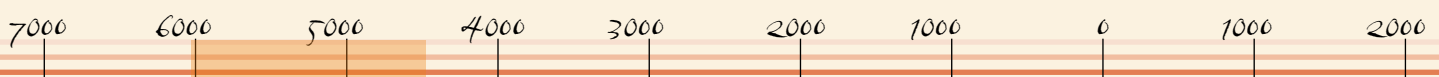
3 Fossila hajtänder från Ingaberga i Skåne.

Foto: Peter Zetterlund, UV Öst

bröt flinta i Skåne. Kanske någon plockade upp den och i förundran tog den med sig. Via olika kontakter hamnade tanden i Motala, där låg den sedan i några tusen år till. Var hamnar den härnäst?

Tack till Mikael Siversson, Western Australian Museum för artbestämning och åsikter samt paleoekolog Per Lagerås, UV Syd för idéer samt utlånandet av sin egen samling av fossila hajtänder.

Sara Gummesson, osteoarkeolog

Tankar från schaktkanten

Text: **Martin Rundkvist**, arkeolog

Hurusom jag kom att gräva ut en vikingatida båtgrav vid Skamby

Foto: Howard Williams

Det började med ett telefonsamtal i november 2001, från en farbror Arne som jag aldrig hade hört talas om förut. Han ville ha tag i någon som kunde gräva ut ett båtgravfält i närheten där han bodde. Skamby hette platsen, en by på Vikbolandet. Arnes entusiasm var smittsam, och gravfältet visade sig vara oemotståndligt spännande med sina tio tydligt synliga båtsänkor.

De svenska båtgravfälten är från tiden 550-1000 e Kr och ligger mest norr om Mälaren. Gravarna är rikt utrustade med bl a rester av hela båtar. Så jag sökte forskningspengar, och fonderna var mig nådiga. Jag uppvaktade Länsstyrelsen och länsmuseumet för att få grävstillstånd. Metallsökarsektionen inom Fornminnesföreningen i Göteborg kom upp över en helg i april 2003 för min räkning och gjorde rika fynd i åkrarna kring gravfältet. Min engelske kompis Howard fick ett fast lektorat och hade plötsligt både pengar och studenter som han ville ställa till projektets tjänst. (Engelska universitet tror fortfarande att Britannia rules the waves och skickar gärna arkeologistudenter utomlands om somrarna.) Och så, den 5 juli 2005, nästan fyra år efter den där påringningen, började

Howard och jag och studenterna torva av grav nummer 15 vid Skamby.

Vi grävde ut graven som man skivar en limpa, en halvmeter åt gången från båda ändarna. När vi hittade de första nitarna kändes det bra eftersom de visade att det verkligen var

Det var genomblött på botten av graven, och inga grejor i den...

en klinkbyggd plankbåt vi hade att göra med. Men de var i ett eländigt skick. Trots att vi hade valt en av de grästäckta gravarna där regnvatten inte kunde spola igenom hur som helst så var uppenbarligen gravens bevaringstillstånd rätt uselt. Och det var inga grejor i den. Visst, det dök upp ett par små rostiga järnringar från ett betsel. Men inga bevarade ben alls. Inga vapen, inga glasbågar, ingen köksutrustning. Det var genomblött på botten av graven, och allt eftersom vi närmade oss mitten på båten blev jag alltmera slokörad. Att satsa så mycket tid och pengar på en fyndtom grav vore smått katastrofalt ur karriärsynvinkel. Howard, som dels inte är lika fyndfixerad som jag och dels ju redan hade ett jobb, var dock på utmärkt humör och tyckte boplatzresterna från den äldre järnåldern som vi hittade kring graven var jätteintressanta. Och de återstående skivorna av vår båtgrav blev bara färre och färre.

Då fick jag plötsligt fram något med skärsleven inne i mitten på båten. En rödbrun kupol-

formad sak, mycket regelbunden, ganska lätt, och jag associerade till plastkoppen man sätter på dragkroken till en bil. Men snart såg jag att det var en spelpjäis i bärnsten. Och då visste jag att vi var i hamn ändå.

Senaste gången någon hade hittat en uppsättning spelpjäiser i bärnsten i Sverige var omkring 1880 när Hjalmar Stolpe grävde ut Birkas kammargravar. Han fann femton pjäiser i en grav. När vi hade grävt färdigt vid Skamby var våra spelpjäiser tjugotre stycken. Vi hade ett fynd i världsklass att rapportera om och jag blev östgötaforsknare på kuppen. Nu ingår spelpjäserna från Skamby i basutställningen i Linköping, en fiberoptisk lampa under varje, och de glöder som kol inne i den dunkla montern. Det gör mig mycket, mycket stolt.

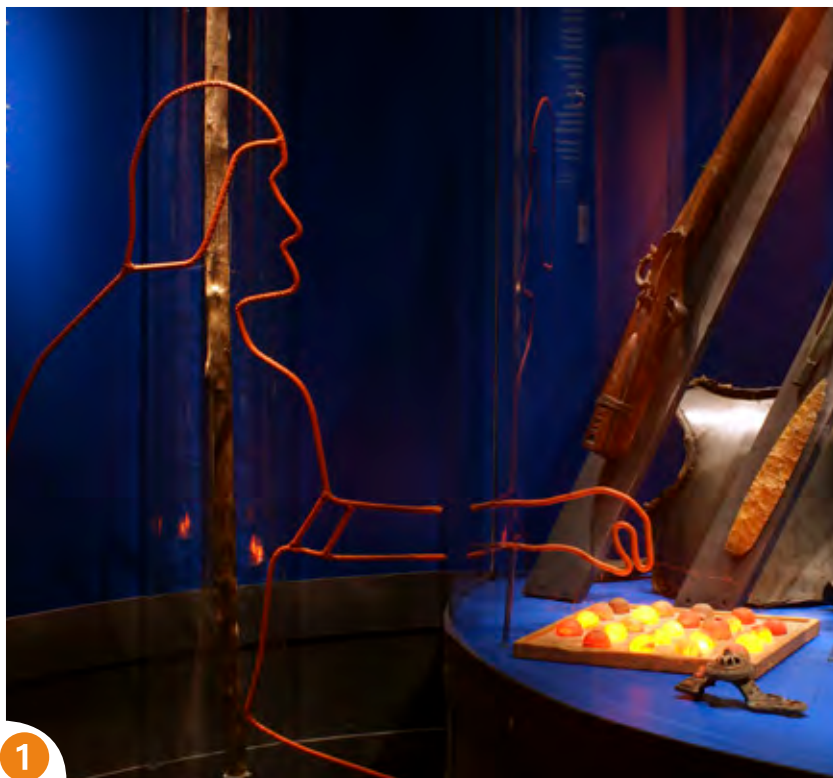
Plus i kanten

► Lästips:

Martin Rundkvist & Howard Williams. *A Viking boat grave with amber gaming pieces excavated at Skamby, Östergötland, Sweden*. Medieval Archaeology 52. 2008. London.

Howard Williams, Martin Rundkvist & Arne Danielsson. *The Landscapes of a Swedish Boat-Grave Cemetery*. Landscapes 11:1. 2010. Oxford.

Martin Rundkvist. *Mead-halls of the Eastern Geats. Elite Settlements and Political Geography AD 375 – 1000 in Östergötland, Sweden*. 2011. Vitterhetsakademien. Stockholm. vitterhetsakad.bokorder.se (finns både som bok och som gratis PDF-fil)

1

Spelet om makten

Dyrgrip ur båtgravarna på Vikbolandet

En eftermiddag sommaren 2005 tog jag bilen från Linköping till Gnesta. På vägen beslöt jag mig för att göra omvägen över Vikbolandet för att se på Martin Rundkvists utgrävning i Skamby. Det är ju inte varje dag vi arkeologer får möjlighet att undersöka en båtgrav. Martins kollegor fanns på plats men själv var han just då på väg till Stockholm med ett fantastiskt fynd – spelpjäser av bärnsten. Grön av avund fick jag fortsätta min färd mot Gnesta. När jag en tid senare fick se en bild hade jag bestämt mig. Spelpjäserna skulle till Linköping och de skulle bli utställda där!

Det gick ett par år men sedan kom möjligheten. Det var dags för tredje etappen av museets nya basutställning. Temat var Makt, medborgarskap och demokrati. Vad kunde symbolisera maktspelet bättre än 23 fantastiska spelpjäser av bärnsten?

I en monter fylld av föremål från skilda tider och som på olika sätt symboliserar makt och hur man kan få makt är bärnstenspjäserna ett naturligt blickfång. Sedan 2008 ligger de där i montern och glöder, belysta underifrån. Bredvid sitter den gamle hövdingen Sigurd och funderar över sitt nästa drag.

Ann-Charlott Feldt, arkeolog

Plus i kanten

Bilden:

- De 23 bärnstenspjäserna från Skamby i montern på Östergötlands museum. Den gamle hövdingen Sigurd sitter bredvid och funderar över sitt nästa drag.
Foto: Lasse Norr, ÖM

Linköpings historia på nätet

Nu finns Linköpings historia på nätet: www.linkopingshistoria.se. På en rikt illustrerad tidslinje kan du följa utvecklingen – från första

början för 11 000 år sedan, när landet höjde sig ur havet, genom hela förhistorien och medeltiden, då staden grundades, fram till dagens växande stad.

Både bilder och rubriker på tidslinjen är klickbara. Men sidan innehåller också väldigt mycket mer, i form av illustrationer och fördjupade texter. Allt när man med några enkla klick.

Nätversionen av Linköpings historia har producerats av Linköpings universitet och Östergötlands museum. Webbdesignen har gjorts av Allan Näslund, Datamuseet. Eva Modén har skrivit texterna och samlat in materialet.

Sigillfoto: Riksarkivet

För 1000 år sedan tillverkade vandra

Plus i kanten

► Lästips:

Ann-Charlott Feldt & Ann-Lili Nielsen. *Hantverkare och varuutbyte före staden. I Borgare, bröder och bönder. Nya perspektiv på Skånings äldre historia.* (Utkommer hösten 2012).

Ingrid Gustin. *Mellan gåva och marknad: handel, tillit och materiell kultur under vikingatid.* 2004. Stockholm.

Martin Rundkvist. *Mead-halls of the Eastern Geats. Elite Settlements and Political Geography AD 375-1000 in Östergötland, Sweden.* 2011. Stockholm.

Lars Salminen, & Conny Johansson Hervén, *Bronshantverket i brytningstid - exemplet Lund.* I Hårdh, B. (red.) *Uppåkra. Centrum och sammanhang.* Uppåkrastudier 3. 2001. Acta Archaeologica Lundensia in 8°, No 34. Lund.

Lena Berg, Helena Forsell, Anders Söderberg, (red). 2003. *I gruva och grav. Metallhantering från bronsålder till nyare tid.* Stockholm.

Ole Stilborg. *Late Iron Age Metal Craft Ceramics at Uppåkra.* I Hårdh, B. (red) *Fler fynd i centrum. Materialstudier i och kring Uppåkra.* Uppåkrastudier 9. 2003 Acta Archaeologica Lundensia in 8° Nr 45.

► Bilderna:

- 1 Drakhuvud i Urnes-stil från perioden 1050-1080 från en av Östanå-gjuteriets avfallsgropar.
Foto: Östergötlands museum
- 2 Drakhuvud från 1000-talets första hälft som påträffades inte långt från bronsgjuterilämningarna Nordanå.
Foto: UV Öst
- 3 Ett urval av föremål från verkstadsområdet Östanå.
Foto: Lasse Norr, Östergötlands museum
- 4 En halvfärdig, ornerad nit med gjutskägget kvar.
Foto: Östergötlands museum

nde gjutare berlocker, dräkt detaljer, beslag och lås

Medeltida blingbling made in Skänninge

I området runt Skenaån, där dagens Skänninge nu ligger, fanns för ungefär tusen år sedan flera storgårdar. Gårdarna drog till sig många olika sorters hantverkare. Hit kom bland annat mässingsgjutare vandrande, med sina råvaror och redskap. Gjuterarna behärskade åtskilliga arbetsmetoder och använde sig av flera olika metaller och legeringar. I skjul eller under enkla skärmtak tillverkade de mest små föremål, som berlocker, dräkt detaljer, beslag och lås.

Den ena gjuteriplatsen upptäcktes 2003 när vi undersökte sträckningen för ett nytt staket runt Kriminalvårdsanstalten. Senare hittades ytterligare spår efter metallgjutning vid Motalagatan norr om Skenaån. Vi arkeologer tror att vi kommit flera storgårdar på spåren. Här arbetade en eller flera hantverkare för cirka 1000 år sedan, under århundradena före själva stadsutbyggnaden på 1200-talet.

Östanå

Lämningarna efter gjuteriet Östanå, d v s öster om Skenaån, ligger i ett område som kallas Munkagiärdet på 1638 års karta. Det ligger mellan en nu försvunnen väg norrut mot Biskopsberga by och en krök av Skenaån.

De undersökta delarna av gjuteriet bestod av tre gjutgropar, några avfallsgropar och en mycket stor mängd hål efter stolpar och störrar. Flera av stolphålen kan vara spår efter stöttor till någon form av skärmtak eller enklare arbetsskjul för gjuteriet. Strax intill fanns samtida boplatslämningar i form av stolphål, gropar och härdar, en brunn samt en kokgrop.

En dubbel gjutgrop var mycket välbevarad. I den ena delen fanns en stensatt härd på gropens botten. Den har fungerat som eldstad där metallen smältes i små keramikdegler. Den andra delen har fungerat som en värmekammare där gjutformarna hölls varma, i väntan på den smälta metallen. Värmekammaren innehöll ett tjockt lager med krossade gjutforms- och degelfragment.

Små föremål

Sammanlagt tillvaratogs nära fyra kilo gjutforms- och degelfragment. Gjutformarna bestod av två halvor med passform som hölls samman av ett lerlager som lagts på utvändigt. Gjutformsbitarna och metallfynden ger oss en idé om vad som tillverkats. Produktionen vid gjuteriet tycks i stor utsträckning ha varit inriktad på mindre föremål som berlocker, spännen, beslag och dräkt detaljer samt lås och nycklar.

På gjuteriplatsen hittades mynt och gjuteriavfall i form av metallföremål, lödmetallbitar, smältor, slagg och metallklipp. Där fanns också halvfärdiga föremål exempelvis en ornerad nit som fortfarande hade gjutskägget kvar. En lövformad berlock har stora likheter med en samling berlocker funna i London och ett litet drakhuvud i norsk Urnes-stil kan dateras till mitten av 1000-talet. I både smältgropar och avfallsgropar påträffades skärvor av keramik från samma tid.

Importerade metaller

Till vår förvåning visade analyser av metallerna att föremålen inte var av brons, utan var tillverkade av mässing, det vill säga en legering av koppar och zink och att metallerna sannolikt importerats från Mellan-europa. Gjuteraren tycks ha varit kvalitetsmedveten och noggrann med att behålla

samma metallsammansättning i legeringarna.

Det finns spår efter flera olika arbetsmetoder som bronsering, brännförgyllning och brasning, d v s sammanlödning av flera metalldelar. Glödskalet visar att även järnsmede förekom på platsen. Värmeplattor bränd lera kan ha använts för probering (kontroll av silverhalt) och kupellation, (rening av silver). Rörformade lerförpackningar kan vara spår efter uppkolning av mindre järnföremål, för att till exempel förse knivblad med en yta av stål.

Vi hittade få deglar och metallbarrar saknades helt. Det kan betyda att verkstaden användes periodvis. Hantverkarna har haft råvaror och redskap med sig. Deglarna och metallbarrarna har hantverkaren fört med sig till nästa arbetsplats medan skräp och borttappade saker blev kvar på platsen.

Nordanå

Gjuteriet norr om Skenaån har tydligare kopplingar till en tidigmedeltida storgård än vad som var fallet Östanå. På platsen hittade arkeologerna en dubbel gjutgrop med en datering till vikingatid. I gropen och runt om den låg gjutformar, deglar och klipp samt slagg från järnsmede. Även här tycks främst mindre föremål ha tillverkats, framför allt smycken och dräkt detaljer. Ett beslag i form av ett drakhuvud kan dateras till första halvan av 1000-talet, alltså är det något äldre än drakhuvudet från Östanå. Vid Nordanå påträffades dessutom vikter, delar av en våg och mynt från samma period. Det visar att man utfört ekonomiska transaktioner och/eller uppvägning av metaller på platsen under tidig medeltid, möjligen redan under sen vikingatid.

Ann-Charlott Feldt, arkeolog

Sträng diet

– inget för munkarna i S:t Olof

Klostrets matbord dignade av tidens delikatesser

Medeltida munkar beskrivs ofta som tämligen feta. Det samlade intrycket av matvanor i konvent och kloster runt om i Europa ger också stöd för den föreställningen. Och till bilden av den korpulente munken, ska även läggas den runda nunnan. Spädgris, lamm, kalv och ungtupp, liksom saltad sill i tunnor och torsk i form av klippfisk, bröd, ägg och inte minst öl i stora mängder var några av de saker som stod på klostrens matsedlar. Så även i dominikankonventet S:t Olof i Skänninge.

Det till en början spartanska klosterlevernet med mycket rigorösa bestämmelser för maten, där kött inte alls fick ingå och där endast ett huvudmål per dag serverades, luckrades upp redan på 1200-talet. Även de regler som kvarstod tycktes man kunna kringgå, ibland så till den milda grad att biskopar som kom på besök alltför ofta noterade fall av rent frosseri.

Åt som adeln

Att dominikanerna snabbt tycks ha skaffat sig samma matvanor som de högre samhällsklasserna, ser man bland annat i återkommande uppgifter om deras goda förhållande till adeln. Överklassens slott och huvudgårdar var självklara ställen för övernattning i samband med "terminering", det vill säga predikning och insamling av allmosor utanför byarna. Att bröderna därmed tycks ha blivit kräsna framgår bland annat genom att de klagade på brödet, gjort på råg, korn eller bark samt att de av påven Johannes XXII skaffade sig dispens att få äta kött på de dagar som övriga kristna åt fisk.

Kråka till middag

De omfattande arkeologiska undersökningarna i konventet i Skänninge bekräftar riktigheten i de skriftliga källorna om brödernas matvanor. Från golvlager i köket finns rester efter tillagning och måltider; spår av mat som konsumerats såväl till vardags som till fest. Där låg ben från helstekta lamm och spädgrisar. Av kalvbräsen finns inget kvar, men benen från det kalvkött man använt till aladäber har bevarats, liksom kärnor och frön från mejram, timjan och svarta vinbär, som använts som kryddor. Kryddorna har sannolikt odlats lokalt, i konventets egen trädgård.

Att höns, gäs, järpe och gräsand stod på matsedeln är väl inte något att förundras över, men det gör däremot benfynd av skata, kråka, korp och kaja. Uppgifter från engelska kloster visar att även andra typer av mindre fåglar konsumerades; där åt man exempelvis dussinvis av lärka och björktrast. Även om äggskal kan tyckas sköra förekommer de inte sällan i material från medeltiden. Ägg var, precis som idag en viktig ingrediens i flera rätter, exempelvis puddingar och pajer och från engelska källor finns det uppgifter om att man igenomsnitt åt fem ägg om dagen. Olika former av mjölkprodukter ingick också i matlagningen, där smör men framförallt ost i stora

mängder var en av de gåvor i natura som bröderna tog med hem från sina termineringar.

Lutfisk och öl

Bitar av krossade kotor från de meterlånga torskarna, som importerats som klippfisk från Norge vittnar om att de delats upp i portionsbitar för att lätt kunna kokas i soppa. En del av klippfisken användes också som lutfisk. I samband med fastan bjöds det på gädda från Vättern, serverad i gelé och till den en puré, gjord på ärtor. Alla ärtor hamnade dock inte i kokkärlet, några föll vid sidan om och kilade in sig bland gäddben som också hade hamnat på golvet och där har de sedan bevarats i över 700 år. Till fastan kostade man även på sig lite extra och av fikon, importerade från Nordtyskland, gjorde man fikonrullar.

Bröd och öl konsumerades i stora mängder till varje rätt. Brödet bakades av alla fyra sädesslagen och stod för mer än en tredjedel av energiinnehållet i kosten. Näst mest energi gav öl som dracks i sådana kvantiteter att det bidrog med en fjärdedel av energin. Att ölet tillverkades lokalt i konventets regi visar bland annat fynd av både humle och pors.

Gikt och feta nunnor

Den överdådiga dieten satte dock sina spår i form av problem med hälsan. Gikt, med plågsamma anfall framåt småtimmarna drabbade de riktigt stora alkohol- och köttkonumenterna, både bland bröder och bland högre ståndspersoner. De senare återfinns också på konventets gravplats, eftersom de hade det så ekonomiskt gott ställt att de kunde köpa sig en plats där.

Spädgris
Skata
Klippfisk
Öl

Framförallt var det männen som ådrog sig gikt. För klostersistrarnas del, men också för borgerskapets kvinnor, resulterade dieten i övervikt. Precis som idag, ökade det risken för utslitna artrosförändrade knäleder. Dessa förändringar i knäleden förekommer i flera fall bland Skänningeskeletten. I Vadstenadiariet finns också två beskrivningar av just kraftigt överviktiga nunnor; den ena beskriver en nunna som hade fallit baklänges och eftersom hon var en fet kvinna, sprack hennes inälvor och hon dog efter en kort stund. Dödsorsaken kan möjligen röra sig om ett bräck på kroppspulsådern. Om den andra nunnan står det att hon föll av en stol i sjukstugan, bröt nacken på grund av sin tunga och feta kropp och avled genast.

Åderförkalkning

Att man hade ett överflöd av mat visar också spåren efter åderförkalkning i skeletten, en sjukdom som idag förknippas med välfärd och en modern livsstil. Förkalkningar

i den artär som försörjer delar av främre hjärnan har observerats hos både män och kvinnor bland de gravlagda i Skänninge dominikankonvent. En av dem låg i korsgången, vilket kan vara en indikation på att han var en av bröderna i konventet. Åderförkalkning är ett tillstånd som ökar risken för blodpropp i både hjärna och hjärta. Att sådana följdverkningar verkligen existerade bland systrar och bröder i konvent och kloster kan man utläsa av noteringar i Vadstenadiariet. I flera fall finns det redogörelser för personer som fallit ihop, blivit förlamade och mist talförmågan, men överlevt i detta tillstånd under årtal. Tecken som mycket väl kan vara beskrivningar på proppar i hjärnan eller hjärnblödningar. I en av beskrivningarna står det till och med i klartext att lekbroder Jesper avled efter att ha legat till sängs i två år till följd av ett slag-anfall.

Caroline Arcini, osteolog
Hanna Menander, arkeolog

Plus i kanten

► Lästips:

I den kommande boken **Borgare, bröder och bönder – arkeologiska perspektiv på Skänninges äldre historia** beskrivs Skänningekonventet och dess historia ingående.

► Bilden:

På matbordet finns de flesta matvaror representerade som har hittats vid undersökningarna av S:t Olofs konvent i Skänninge.

Illustration: Staffan Hyll, UV Syd.

Biskopsholmen

Nya insikter om biskopens befästa gård i Skänninge

Redan år 1178 omnämns en biskopsgård "invid" Skänninge i ett brev från påven i Rom. Flera forskare har menat att gården borde ha legat vid byn Biskopsberga, nordöst om stadens marker. Men de senaste årens utgrävningar i Skänninge har visat att den äldsta biskopsgården istället kan ha legat inne i den nuvarande staden, för att i ett senare skede flyttas ut till Biskopsholmen.

Ar 1237 grundades S:t Olofs dominikankonvent i Skänninge. Genom utgrävningarna vet vi nu att det redan fanns en äldre medeltida bebyggelse på platsen. Ursprunget till konventet var sannolikt en donation. Med kunskap om hur andra dominikanerkonvent i landet grundades, bör ärkebiskopen och kanske även linköpingsbiskopen ha varit delaktiga i konventets etablering. Kanske är den äldsta biskopsgården, som omnämns i påvens brev år 1178, som doneras till dominikanerna? Biskopen uppförde nämligen en ny gård på Biskopsholmen omkring år 1270.

Räfsteting

Flera s k räfsteting hölls i Skänninge under medeltiden. Vid ett räfsteting infann sig kungen, riksföreståndaren eller någon annan högt uppsatt person i staden för att utöva kungens högsta domsrätt. Under ett par veckor i början av år 1414 hölls det

längsta och mest betydelsefulla räfstetinget. Det leddes av biskop Knut i Linköping och östgötagammannen Ivar Nilsson. Ett stort antal dombrev finns bevarade från denna händelse. Bakgrunden till räfstetinget var att en hel del gods och skatteinkomster, som tidigare hade tillhört adeln, hade dragits in till kronan under drottning Margaretas tid. Reduktionen hade emellertid framkallat ett starkt missnöje bland kyrkans män och då Margareta avlidit fördes processer om godsen på särskilda räfsteting. På räfstetinget i Skänninge var biskopen kung Eriks ombud. Nunneklostren i Skänninge, Vadstena och Vreta vann sina processer, bl a fick S:t Ingrid i Skänninge tillbaka ett flertal gårdar.

...Biscopsholman i Skeninge...

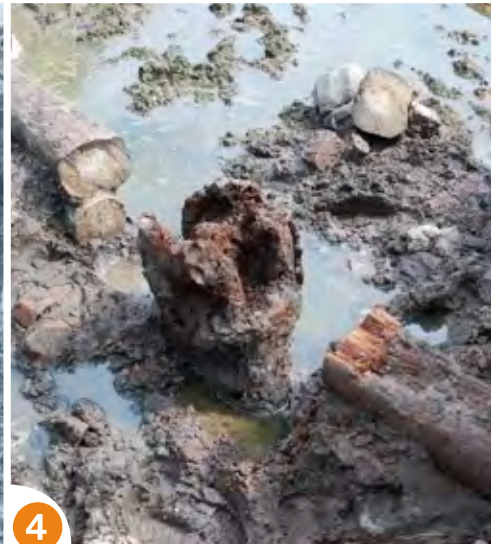
I ett av breven stadfästes Linköpings biskopsstols rätt att uppbära de kungliga sakkörena (en form av böter) av den s k Biskops-

holmen i Skänninge: "...meth Gudz nadh biscooper i Lyncøpunge, wppa Biscopsholman i Skeninge ok wppa hans wadha, sighiande ath honom bordhe konungx sakørø aff them sama Biscopsholma ok hans wadha æfther thy andre biscooper for honom han rolika wpbaro ok hafdho...". Det framgår inte i brevet vilken status Biskopsholmen hade, d v s om gården fortfarande var i bruk eller om det bara är namnet som avses. En intressant information är emellertid "thy andre biscooper for honom", vilket bör tolkas som att tidigare biskopar uppburit böterna här och att platsen har en viss ålder.

Efterleden -holm(e) är ett förhållandevis vanligt element i såväl natur- och ägonamn som bebyggelsenamn. Det finns flera exempel på att namnet förekommer i medeltida borg- och sätesgårdsnamn. Det kan t ex röra sig om en naturlig holme, en upphöjning delvis omgiven av vatten eller en konstgjord holme. Lokalhistorikern Olle Lorin lokaliserade platsen för Biskopsholmen till en kulle i en krök av Skenaån, nordväst om S:t Olofs konvent. Det låglänta området, som idag passande nog kallas Dyhagen, bedömdes vara den enda plats skulle kunna passa in på att kallas Biskopsholmen.

1

Äldre undersökningar

I ett brev år 1923 meddelar redaktör Oscar Fredriksson till Vitterhetsakademien att han påträffat medeltidsrester på kullens krön i Dyhagen. Brevet ledde till en mindre arkeologisk undersökning på platsen och lämningarna som påträffades tolkades som rester av en medeltida tegelugn.

År 1944 åkte intendenten på Östergötlands museum Bengt Cnattingius tåg från Mjölby till Motala. Från tågfenstret lade han märke till grävningsarbeten på ången söder om kullen i Dyhagen. Ett reningsverk för staden höll på att byggas. Någon regelrätt arkeologisk undersökning hann man inte med, eftersom grävningsarbetena var färdiga när amanuensens Nils Olsson senare besökte platsen. På en punkt söder om

kullen iakttog han i alla fall lämningar, som enligt honom borde vara medeltida.

En mer noggrann arkeologisk dokumentation kunde göras år 1958, när man skulle bygga en ny pumpstation i Dyhagen. Amanuensen Anders Lindahl undersökte en timmerkonstruktion och en risbädd, samt lager av bl a näver och tegel. Anders Lindahl ansåg att fynden kunde ha ingått i en fördämningskonstruktion, kanske en fiskdamm till S:t Olofs konvent. De numera torkade stockarna från fördämningen ligger idag under ett skärmtak nedanför kullen.

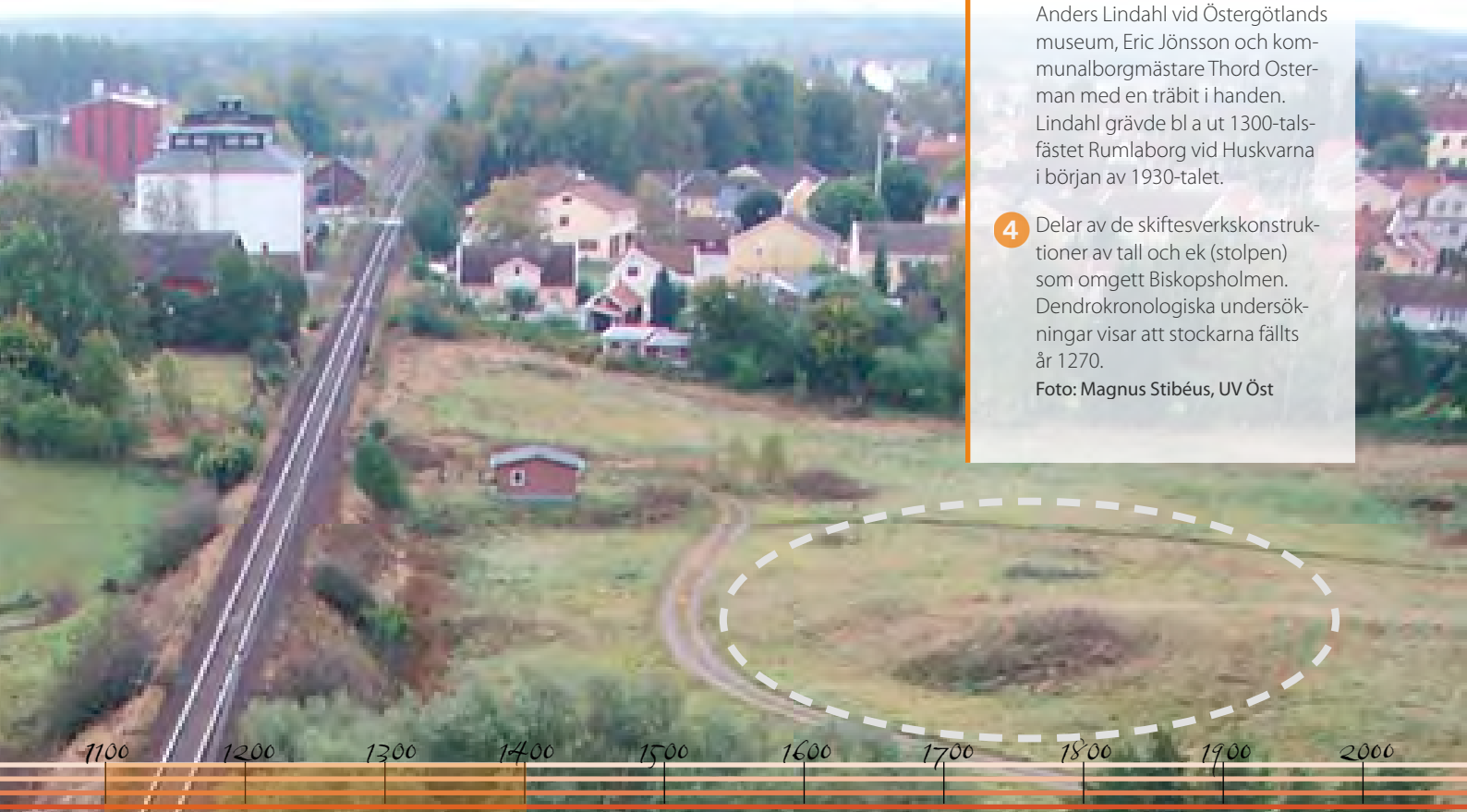
Fundament och tegeltorn

Under åren 2004 till 2009 gjorde vi flera undersökningar på platsen. De nya utgräv-

Plus i kanten

Bilderna:

- 1 Biskopsholmen sett från S:t Ingridis konvent.
Foto: Göran Gruber, UV Öst.
- 2 S:t Ingridis Gilles i Skänninges dåvarande intendent, Eric Jönsson, med en av de imponerande ekstolparna som hittades år 1958 i Dyhagen och som ingått i befästningens skiftesverkskonstruktion.
Foto: Östergötlands museum
- 3 En nöjd trio poserar vid träkonstruktionerna i Östgöta Correspondenten den 27/9 1958. På bilden syns amanuensen Anders Lindahl vid Östergötlands museum, Eric Jönsson och kommunalborgmästare Thord Osterman med en träbit i handen. Lindahl grävde bl a ut 1300-talsfästet Rumlaborg vid Huskvarna i början av 1930-talet.
- 4 Delar av de skiftesverkskonstruktioner av tall och ek (stolpen) som omgett Biskopsholmen. Dendrokronologiska undersökningar visar att stockarna fällt år 1270.
Foto: Magnus Stibéus, UV Öst

ningarna visade att omfattande skiftesverkskonstruktioner byggts i åområdet, för att forma holmen till en lämplig yta att bygga på. De var en förutsättning för att tämja Skenaåns fåror och för att hålla de utlagda sandmassorna på plats. En del av konstruktionerna kan även ha bildat fundament för byggnader och utgjort palissader. Att detta var en samlad insats visas av att fyra skilda konstruktioner dokumenterades på olika ställen och samtliga gav entydiga dendrodateringar (åldersbestämning genom årsringar), till att virket fällts omkring år 1270. Den delvis naturliga och delvis konstruerade holmen hade en utbredning på ca 60 x 80 meter.

En tornbyggnad av tegel har stått på holmen. Byggnaden var uppförd i ena kanten av dagens holme, men i och med förändringen av närområdet, kan vi se att den tidigare snarare har varit placerad mer centralt. Byggnaden var cirka 7 x 8 meter och kan mycket väl ha haft tre våningsplan. Borgtypen brukar kallas barfred och i Östergötland byggde biskopen liknande byggnader, bl a vid sin gård i Linköping, Munkeboda vid Norsholm och Bro vid dagens Kungsbro. Tornbyggnaden har inte varit ensam på holmen. Undersökningar med georadar visar att det finns konstruktioner under marken. Genom georadarundersökningar upptäcktes en cirka 5 x 6 meter stor formation av stenar eller tegel, knappt fem meter nordost om tegeltornet. Lämningen, som inte är undersökt, kan tolkas som en byggnad – kanske en källare – eller en ugn. Troligtvis har det funnits fler byggnader runt tornet.

Biskop Henriks verk?

Det var troligen biskop Henrik som byggde Biskopsholmen. Han var biskop i Linköping från 1258 till början av 1280-talet. Åren kring 1270 var en expansiv period för stiftet och för biskop Henrik. Under hans tid utökades domkapitlet kraftigt, domkyrkobygget expanderade och godsinnehavet

ökade markant. Gården Bro blev t ex en del av biskopsbordet vid tiden för att virket vid Biskopsholmen högs år 1270 och här finns i slutet av 1200-talet en bebyggelse. Även i Linköping sker bebyggelseförändringar i slutet av 1200-talet och frågan är om inte biskop Henrik också bör ha legat bakom byggnationerna på stiftets viktigaste gård.

De skriftliga källorna visar att Linköpingsbiskopens intresse för Skänninge minskar under loppet av 1300-talet och 1400-talet. Istället tog Vadstena över som västra Östergötlands centrum. Kung Magnus och drottning Blankas testamente år 1346, påvens godkännande av Birgittas klosterorden år 1370 och slutligen invigningen av klostret år 1384 banade väg för att inrätta en biskopsgård i Vadstena. Mycket tyder på att biskopens gård i Vadstena bör ha varit i bruk från omkring år 1380. De arkeologiska resultaten från Biskopsholmen ger också en fingervisning om att Biskops-

holmen omkring 1400 kanske var på nedgång eller t o m övergiven, i och med att den så viktiga ån troligen var igenväxt vid denna tidpunkt.

Magnus Stibéus, arkeolog

Plus i kanten

► Lästips:

Biskopens gårdar i Skänninge (Magnus Stibéus) i *Borgare, bröder och bönder. Nya perspektiv på Skänninges äldre historia* (utkommer hösten 2012).

► Bilden:

1 Stengrunden till det ca 7x8 meter stora tegeltornet.
Foto: Magnus Stibéus, UV Öst

Stenar som historiskt hittegods

En av Östergötlands museums många uppgifter är att samla länets kulturarv. Det sker på flera sätt, bland annat genom att privatpersoner lämnar in upphittade föremål. I år har museet på kort tid fått in två exemplar av ett ovanligt verktyg.

Stenyxor av olika typer är ganska vanliga fynd vid arkeologiska undersökningar av förhistoriska boplatser. Mindre vanligt är det att hitta verktygen, som har använts för att göra yxorna. Det var därför extra roligt när museet fick ta emot två slipstenar som har använts vid tillverkning och underhåll av stenyxor. Denna typ av slipsten brukar kallas för lärbensformad, efter sitt utseende. De påträffas vanligen i gravar och brukar dateras till 2800–2300 f.Kr, det vill säga en period under yngre stenåldern som också kallas stridsyxekulturen.

Plöjdes upp ur åker

Den mindre av slipstenarna kommer från Björke utanför Boxholm och har enligt inlämnaren, som vill vara anonym, plöjts upp i en åker omkring år 1900. Den är ganska representativ i sin utformning med många, lätt konkava och smala, slippytor. Även storleken är ganska typisk, cirka 30 cm lång och 7–8 cm i diameter. Den är av sandsten och avbruten på det smalaste partiet.

Stack upp ur marken

Den större slipstenen är upphittad inom övningsområdet i Linköping av Bo och Arvid Horned. Stenen stack upp ur marken, vid ett skogsbryn intill en bäck. Den är mera ovanlig till formen då den har färre slippytor och är grövre än genomsnittet. Den är 28 cm lång och 10–13 cm på bredaste stället. Även denna är av sandsten. Båda slipstenarna är registrerade i Riksantikvarieämbetets fornminnesregister och förvaras i Östergötlands museums magasin.

Lasse Norr, redaktör

1

2

3

1 I utställningen Östgötaliv finns en komplett stridsyxegrav, den s.k. Bergsgraven. Graven är utställd precis så som den såg ut när den hittades 1953, när Bergsgronden i Linköping skulle byggas. I graven ligger tre personer, en hund och en mängd redskap, däribland en typisk stridsyxa. Den kände modellmakaren Oscar Nilsson har gjort en rekonstruktion av människorna och hunden, vilka nu är utställda på Östergötlands museum.

Foto Lars Ekelund.

2 De två slipstenarna, som lämnades in till Östergötlands museum.

Foto Lasse Norr.

3 De så kallade strids- eller båtvyxor är en avancerad typ av stenyxa. För den som vill veta mera finns flera stridsyxor och en slipsten utställda i museets utställning Östgötaliv. Här är två av yxorna.

Foto Lasse Norr.

Lästips:

Göran Burenhult. 1991. *Arkeologi i Sverige 1, fångstfolk och herdar*. Höganäs.

Vad är det här?

Som anställd på Östergötlands museum får man ofta förbryllande frågor i vitt skilda ämnen. Vid ett tillfälle fick jag frågan varför milstenarna alltid står på vänster sida av vägen. Men här tänkte jag att ni, kära läsare, skulle få chansen att briljera.

Föremålet är ca 15,5 cm långt och 5 mm tjockt, avsmalnande ut mot ändarna. Det är av järn, förutom den lilla spiralen som är av något mässingsliknande material. På ena sidan finns en liten tapp strax intill spiralen. Den kortare änden kan vara avbruten, svårt att se då föremålet är tämligen rostigt.

Föremålet hittades på ladugårdsplanen på en gård i skogen norr om Motala. Hör av er till info@ostergotlandsmuseum.se om ni vet vad det är.

Lasse Norr, redaktör

Exklusivt smide på landsbygden

Mästerliga medeltida hantverk vid Motala ström

Området kring Motala Ström har under de senaste åren varit föremål för omfattande arkeologiska undersökningar. Vid sidan av de spektakulära lämningarna från äldre stenålder, finns här även spår efter ett högklassigt metallhantverk. Såväl avfallsmaterial som fynd vittnar om specialisering och skicklighet hos den östgötska landsbygdens metallhantverkare.

Redan under de första undersökningarna vid Motala Ström, som genomfördes för över ett decennium sedan, påträffades fynd som avslöjade gjuterihantverk, daterat till yngre järnålder. Allt pekade då på att det handlade om tillverkning av mindre föremål som smycken och dräkt detaljer.

Undersökningarna de två senaste åren har nu visat på en kontinuitet för denna verksamhet in i medeltid. Fortfarande under 1200- och 1300-talen förekom gjuteriverksamhet vid strömmens strand, och precis som under järnåldern var det mindre dräktföremål som tillverkades. I det medeltida materialet ser vi även ett annat mycket intressant hantverk; nämligen flermetallsmide, där kopparlegeringar och kanske även andra metaller har utnyttjats inom järnsmidet.

Avfall från metallhantverk

Det är framförallt avfallsmaterialet från smidet i form av slagg och hårt bränd lera som vittnar om flermetallsmide. Leran har använts som fodring i smidesässjorna, vil-

ket innebär att den har utsatts för mycket höga temperaturer och bränts. I de påträffade fragmenten från lerfodringarna av ässjorna finner vi små rester av olika metaller och legeringar, främst järn och stål, men även koppar eller kopparlegeringar. De sistnämnda har använts till dekorativa mönster i järnföremålen.

På de slaggsamlingar som bildas i botten av smidesässjorna – de så kallade smidesskållorna – har koppardroppar kilat sig fast och på flera fragment från ässjefodringarna syns, förutom metallrester även missfärgningar från hantering av just koppar. I avfallsmaterialet finns dessutom en stor mängd keramiska rester och fragment som representerar deglar och gjutformar – samtliga nödvändiga inom såväl flermetallsmidet som gjuterihantverket.

Tekniker vid inläggningsarbete

Hantverkaren kan ha använt sig av flera tekniker inom flermetallsmidet. Ett exempel är inkrustering där fördjupade skåror eller en ruggad yta på det smidda föremålet fylls av trådar av den mjukare metallen med hjälp av hammare samt olika typer av mejslar och punsar. Tauschering är en annan möjlig metod. Denna innebär att en tunn plåt eller sammansatta trådar av den mjukare metallen trycks över järnföremålet. Den mjukare metallen gör därigenom föremålet lämpligt för utsmyckningar och graveringar.

Idag används vanligtvis ädelmetaller av olika finhetsgrad till inläggningsarbeten. Men allt sedan förhistorisk tid har kopparlegeringar använts flitigt för att smycka

smidda föremål. Det syns också tydligt i materialet från Motala att just kopparlegeringar har använts inom flermetallsmidet.

Smycken och vapen

Inläggningsarbeten har främst utförts på smycken eller eggverktyg och vapen. Med största säkerhet är avfallsmaterialet från Motala rester från tillverkningen av sådana föremål. Vivetocksått Motalahantverkarna, parallellt med föremålssmidet, har gjutit spännen och andra dräkt detaljer i kopparlegeringar. Det är ett hantverk som har kontinuitet bakåt till järnåldern, och troligen en specialitet för platsen. I synnerhet verkar detta gälla för de mindre dräkt detaljerna.

Fortsatta analyser av materialet kommer framöver att öka vår förståelse av det exklusiva metallhantverket vid Motala Ström och under årets grävsäsong kommer mer av hantverkslämningarna att undersökas.

Andreas Svensson, arkeolog

Plus i kanten

Bilderna:

- 1 Ringspänne i kopparlegering.
Foto: Peter Zetterlund, UV Öst
- 2 Bitar från ässjans fodring.
Foto: Peter Zetterlund, UV Öst
- 3 Veronica Forsblom Ljungdahl gräver smidesässja i Motala.
Foto: UV Öst
- 4 Bitar av kopparlegering som ska smidas om.
Foto: Peter Zetterlund, UV Öst

1

I det nedeltida materialet ser vi även metallsmide
där kopparlegeringar har utnyttjats.

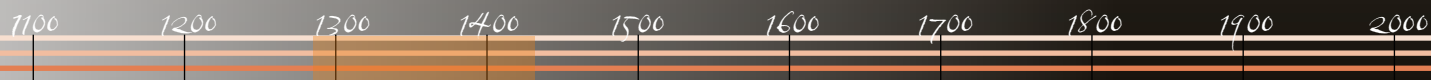
2

3

4

När solen slocknade

Den plötsliga klimatkrisen som mörklade Europa åren 536-537 e Kr

”Det året skedde ett ytterst märkligt under. Hela det året lyste nämligen solen som månen: utan strålgans, liksom ständig eklips, med matt sken och inte som den brukade. Från den stund detta fenomen visade sig utsattes människorna alltid för krig, svält och andra dödliga gissel.”

Så skriver den bysantinske historieskrivaren Prokopius år 536. Tillsammans med flera andra senantika ögonvittnen, skildrar han hur solen förmörkades under en eller två somrar. Intressant nog har denna händelse de senare åren belagts och dateras med naturvetenskapliga metoder, och allt tyder på att det var ett mycket omfattande vulkanutbrott som skapade ett globalt askmoln.

Var utbrottet har skett har inte gått att bestämma med säkerhet, men flera forskare har föreslagit vulkanen Krakatau mellan Sumatra och Java i Indonesien. Även om det är okänt vilken vulkan det rör sig om så har spår av händelsen kapslats in som ett sulfatlager, långt ner i ismassorna på Grönland och i Antarktis. Genom analyser av borrhälsar har lagren kunnat dateras till just åren kring 536.

Fimbulvinter och pest

Även i de skriftliga källorna som nedtecknades i Norden under medeltiden, framför allt på 1200-talet, finns fragment som skildrar solförmörkelser och en ständig vinter. Arkeologiprofessorn Bo Gräslund har på ett övertygande sätt argumenterat för att traditionen

kring Fimbulvintern, den långa vintern om vilken det sägs att solen inte hade någon verkan, skildrar samma händelse som de antika källorna beskriver. Det är inte heller särskilt märkligt att ett så omvälvande, och för människorna oförklarligt fenomen som att solen slutade lysa, har berättats vidare från generation till generation. För den jordbrukande befolkningen var solen, och sommarhalvårets växtlighet, en förutsättning för överlevnad både för människor och djur. Askmolnet medförde även att klimatet blev kallare, för våra breddgrader visar undersökningar att medeltemperaturen sjönk ett par, tre grader. Även vattentemperaturen sjönk och klimatförändringen ledde också till att grundvattennivån steg.

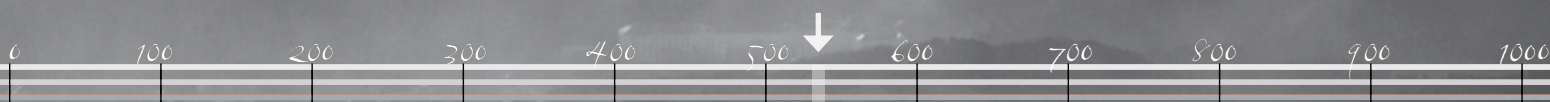
Strax efter klimatförändringarna spred sig den så kallade Justinianska pesten i Europa. Det är oklart om den nådde våra breddgrader, även om det är mycket troligt. Forskare räknar med att så mycket som en tredjedel av Europas befolkning dog i pesten. Pandemin kan ha varit en följd av klimatförsämringen eller förvärrats av den.

Men hur påverkades människor i våra trakter av klimatkrisen? Det har sedan ett par decennier varit känt att

ett stort antal gårdar övergavs i Östergötland vid mitten av första årtusendet efter Kristus, men mer ingående studier kring orsaker och förlopp har inte gjorts. Just nu pågår ett forskningsprojekt i Linköping som sätter fokus på frågor kring samspelet mellan människor och kulturlandskap under järnålder och medeltid. De mest omfattande förändringarna i kulturlandskapet skedde just i århundradena kring 500-talet, och genom pollenanalyser kan vi se att det hävdade kulturlandskapet växte igen och att sädesodlingen minskade i omfattning – man odlade helt enkelt säd på färre platser.

Redan stagnerat samhälle

Flera forskare menar dock att krisens effekter inte kunde ha blivit så allvarliga om inte samhället som drabbades redan hade stagnerat eller var i tillbakagång. I Linköpingstrakten talar det mesta för att så var fallet. Det samhälle som då omformas till oigenkännlighet verkar ha skapats kring Kristi födelse och bestod av olika stora gårdar, som har haft mycket varierande inflytande och status. Det har också funnits en grupp jordlösa, som inte haft någon egen mark att bruka och som antagligen

1

gen inte heller bildat egna hushåll. Vi antar att det var dessa människor som utförde en stor del av det tyngsta arbetet; spåren av detta har vi upptäckt de senaste åren, bland annat i form av ett väl utbyggt vägnät.

Under 300-talet och början av 400-talet verkar de flesta mindre gårdar ha övergivits och bara några få gårdar har funnits kvar ännu i början av 500-talet. Den gamla samhällsstrukturen har antagligen fortlevt men varit vacklande. Katastroferna slog alltså mot ett samhälle som kanske redan var på väg mot en förändring.

Överlevarna

Kriserna måste ha inneburit att befolkningen decimerats, även om vi har svårt att uttala oss i vilken omfattning det har skett. Detta gav i sin tur nytt spelrum för de lokala stormannagrupperingar som överlevde.

Kring Linköping kan vi se stora förändringar i det arkeologiska materialet från tiden efter kriserna. Platserna med bebyggelse blev färre än tidigare och bebyggelsen flyttades till nya lägen i landskapet. Detta skedde vid mitten av 600-talet, alltså ett par generationer efter askmolnet. De nya gårdarna byggdes i de

flesta fall på de platser där vi möter byarna i de äldsta kartorna, från 1600- och 1700-talen. Gårdsplatsernas läge var alltså i stort sett oförändrat från 600-talet fram till laga skiftet på 1800-talet. Då splittrades de gamla bykärnorna och gårdarna spriddes åter igen ut i landskapet. Intressant nog kan vi genom våra undersökningar se att de nya lägen som valdes på 1800-talet inte sällan sammanfaller med de platser gårdarna låg på vid tiden före klimatkrisen.

Karin Lindeblad och Maria Petersson,
arkeologer

2

Plus i kanten

► Lästips:

Bo Gräslunds artikel från 2007. *Fimbulvintern, Ragnarök, klimatkrisen år 536-537 e. Kr.* (i *Saga och sed*. Kungl. Gustav Adolfs Akademiens årsbok 2007) diskuterar nya och gamla teorier och resultat kring klimatkrisen på ett mycket intressant sätt. För den som vill läsa mer om en lokal järnåldersgårds historia rekommenderas *Kallerstad, en gård bland många andra* (Red. Erika Räf Fakta 9, Östergötlands länsmuseum, 2009)

► Bilderna:

- 1 Flygbild över Mörtlösa drygt 300 år efter storskiftet. Många landskapselement, till exempel vattenhållet i förgrunden, finns också med på äldre kartor från 1700-talet.
Foto: Rikard Hedvall, UV Öst
- 2 Krisen gav nytt spelrum för lokala stormannagrupperingar under den yngre järnåldern, här representerad av den stora Sättunahögen, norr om Linköping.
Foto: Rikard Hedvall, UV Öst

Det dyrbara glaset

Glänsande statusobjekt åt forntidens östgötska elit

Sand, soda och kalk. Med stor skicklighet och under hög temperatur förvandlade glasblåsaren ingredienserna till klaraste glas. Mot slutet doppade hantverkaren den svagt ljusgröna glasbägarens mynning i koboltblå glasmassa. När glasbägaren kallnat dekorerades den med inslipade ovaler. De resande handelsmännen förde glaspjäsen och andra orientaliska föremål över Östersjön till Skandinavien. Här var glasbägaren ett högt skattat föremål på grund av sin sällsynthet och skönhet, och den förknippades med rikedom och elitens dryckesseder.

När romarriket var som starkast under de första århundradena efter vår tideräknings början påverkades stora delar av Europa av dess sedvänjor. Romerska föremål spreds långt utanför imperiets gränser. Ett exempel på detta är glasbägare, vilka i romarriket betraktades som ganska vardagliga bruksföremål. Men utanför romarriket, som i Skandinavien, var föremålen värdefulla och statusladdade.

Den tidiga importen

De tidigaste glasen som dyker upp i Sverige är dryckesbägare med inslipade ovaler. De har daterats till cirka 100-200 e Kr och har påträffats i Öremölla i Skåne och Sojvide på Gotland. Dessa tidiga glasbägare är tillverkade av klar, genomskinlig glasmassa, vilket tyder på hög kvalitet. De tillverkades av hantverkare i området kring Syrien och Egypten där den tidiga romerska glasproduktionen var förlagd. Successivt flyttades

produktionen närmare Rom för att få ett centrum i Kölnområdet, där glaset började massproduceras vid 300-talet e Kr. Här i Sverige började man inte bläsa glas förrän under 1500-talet; innan dess importerades allt glas på ett eller annat sätt.

Bägare i Abbetorp

I slutet av 1990-talet utfördes en rad stora arkeologiska undersökningar i samband med E4:ans nya sträckning mellan Mjölby och Ödeshög. Vid Abbetorp, strax söder om Väderstad undersöktes en stor boplat och ett välbevarat gravfält från järnåldern. I flera av gravarna fanns glasbägare av typen som kallas Snartemobägare. De dyker upp i Sverige i början av 400-talet, d v s folkvandringstid. Glasen från gravfältet var till största delen hela kärl, som hade smält eftersom de hade lagts på bälet tillsammans med de döda.

Intill gravfältet fanns en våtmark och ett

område med härdar och flera stora stenblock. Här undersökte vi materiella spår efter ritualer, av religiös eller magisk karaktär. Särskilt stenblocken och våtmarken tycks ha fungerat som offerplatser. Tillsammans med glaspärlor, keramikskärvor, djurben och djurtänder låg här skärvor efter flera glasbägare, bägare med slipade ovaler och ett blått överfångsglas. Glaset var nedlagt i marken som just skärvor. Till skillnad från de smälta glasfynden i gravarna är de här skärvorna äldre och kommer sannolikt från nuvarande Syrien.

Östgötska glasbägare

Glasfynden väckte många frågor: Vad vet vi om östgötska glasfynd? På vilka ställen har man hittat förhistoriska glasbägare i Östergötland och i vilka sammanhang?

Efter en översiktlig inventering i olika arkiv visade det sig att det i Östergötland finns runt 25 fyndplatser där glas i form av

Plus i kanten

Bilderna:

- 1 Snartemobägare från Västerhejde socken på Gotland. Snartemobägarna är dekorerade med pålagda glastrådar. Denna trådornamentik börjar användas i Rhenlandet runt år 300 e Kr. Då var ofta de pålagda trådarna färgglada. Under folkvandringstid, från cirka 400 e Kr började färgerna i glasmaterialet bli mer enhetliga med ljus gulgrönt och olivgrönt som den dominerande färgen, såväl på bägare som tråddekor. Snartemobägarna massproducerades vid den här tiden i området kring dagens Köln och det kan ha funnits möjlighet att faktiskt köpa dem. Trots detta var de speciella i Skandinavien.

Foto: John Ljungkvist, Statens Historiska museum.

- 2 Dryckeshorn från Varv, Östergötland.

Foto: Christer Åhlin, Statens historiska museum

- 3 Glasbägare från Slaka. Bägaren finns utställd i läns museets utställning ÖstgötaLiv. Kopior av bägaren kan köpas i museishopen.

Foto: Göran Billeon, ur boken Liunga. Kaupinga

- 4 Glas från Abbetorp. Runt stenblocken och i våtmarkskanten har det hittats tio glasskärvor från minst tre glasbägare. Undersökningsmetoden var mycket noggrann vilket gör det sannolikt att det varit skärvor som offrats och inte hela glasbägare, till skillnad från glasfynden från gravfältet. Tre av skärvorna härstammar från en bägare av blått överfångsglas med slipade ovaler. Glaset har troligen tillverkats i Svarta Havsområdet och dateras vanligen till yngre romersk järnålder och folkvandringstid. Några skärvor kommer från en grön glasbägare med inslipade ovaler.

Foto: Göran Billeon, ur boken Östgötafynd. 2001

Lästips:

Kent Andersson. *Glas från romare till vikingar*. 2010. Uppsala

glasbägare förekommer. En av dessa platser är en fornborg, resterande är gravar eller gravfält. Det enda platsen som utmärker sig är just Abbetorp, där glasbägarna verkar ha offrats intill stenblocken och i våtmarken. Även i en skärvstenshöj på boplatsen fanns det glas nedlagt. Glasfynden i Abbetorp var alltså mer anmärkningsvärda än vad man kunde tro.

Två hela bägare

Det östgötska glasmaterialet – från äldre järnålder fram till folkvandringstid – tycks till största delen bestå av delar från glasbägare eller några få glasskärvor som är nedlagda i eller intill en grav. Om man undantar fynden i Abbetorp har det hittats sex hela glasbägare i Östergötland. Av dessa är fyra eldskadade och smälta. Endast två kärl är bevarade i sin helhet: glashornet från Östra Varv och en liten glasskål från Slaka i Linköping. Abbetorp är därmed en av de östgötska platser där man har påträffat mest glas.

Glas gav status

Genom handel och utbyte av varor togs främmande vanor upp i det nordiska samhället och överfördes till den sociala eliten. Att glaset och glasbägaren i sig var ett högt

skattat och värdefullt föremål kan man förstå. Föremål av glas var ovanliga och krävde speciell hantering. Materialet hade också en egen utstrålning som gjorde det högt värderat. Sammantaget skänkte glaset sin ägare prestige och status. Glasbägaren blev tillsammans med seder runt drickandet ett sätt för det övre skiktet att markera ställning och rang, när man skapade allianser, avlade trohetslöften, utförde religiösa ceremonier eller höll sig väl med långväga kontakter.

Skärva som amulett

Men glaset har haft ytterligare en aspekt. Att lägga ner glas i gravar kan vara uttryck för något mer än att manifestera rang, makt och rikedom. Att skärvor av glas har varit värdefulla kan man se i gravar med för övrigt hela, välbevarade föremål. Skärvorna är med säkerhet nedlagda som just skärvor, kanske med funktion som en slags amuletter. Det finns exempel på rikt utrustade gravar i Danmark där en glasskärva lagts i munnen på den döda, som en sorts Karonsmynt. Eftersom gravarna i övrigt var så rika borde inte glaset ha varit ersättning för ett mynt eller guld utan haft ett eget rituellt värde – precis som glasskärvorna som lagts ner som offer i Abbetorp.

Katarina Sköld, arkeolog

(Krogarängen utanför Vadstena, nuvarande Folkets

Hästkrögare & järnåldersskelett

I Folkets park utanför Vadstena kan man sommartid få avnjuta såväl William Shakespeares dramer som dansbandens sväng. Vad få känner till är att folkparken även gömmer gravar från äldre järnålder och att där sannolikt också finns en ödegård som blev till hästhage under senmedeltiden.

Att det finns forngravar i Folkets park – eller Krogarängen, som platsen också kallas – är känt sedan tidigare, men de är inte lätta att få syn på. Det krävs en hel del ihärdighet – gärna kombinerat med en lågt stående sol en tidig vårdag eller sen höstdag då gräset inte hunnit växa sig högt – för att få syn på de mycket flacka stensättningarna under ekarna. Totalt rör det sig om ett tjugotal gravar, samtliga med runda överbyggnader. Platsen är också väl känd i skriftligt material från Vadstena och tack vare studier av äldre his-

toriska källor och kartor känner vi nu också historien bakom namnet Krogarängen.

Hästkrögarens äng och bete

År 1705 upprättade lantmätaren Johan Ekebon en karta över den jord som låg under Vadstena och som brukades av stadens borgare och tjänstemän. Där Folkets park nu ligger fanns då en ängs- och betesmark, som kallades Krogarängen. I beskrivning till kartan kan man läsa att Krogarängen låg mellan Kvissberg och något som kallas Galbergets flättejord. Det senare

var ett åkergräde där stadens avrättningsplats tidigare hade legat, och bestod av ett sammanhängande lapptäcke av åkerstycken, på äldre svenska benämnda flättar. Dessa åkrar hade stadens borgare odlat upp på 1400-talet. Vidare kan man läsa att Krogarängen har fått sitt namn av att stadens hästkrögare hade slätter- och betesmark till sina hästar där.

Fjorton och ett halvt lass hö

En hästkrögare var en person som drev gästgiveri och var skyldig att hålla häst för

1

park, gömmer sig en kulturskatt från äldre järnålder

3

Plus i kanten

Bilderna:

- 1 Folkets park och Krogarängen från ovan. I fonden Vadstena och Vättern.

Flygfoto: Rikard Hedvall, UV Öst

- 2 Krumkniven som påträffades i en av gravarna.

Foto: UV Öst

- 3 Krogarängen 1705. Utsnitt ur en karta över Vadstena stads ägor.

Akt D121-1:3 i Lantmäteristyrelsens arkiv

Lästips:

600 år i Vadstena: Vadstenas historia från äldsta tider

till år 2000. Redaktion: Gunnar Lindqvist & Göran Söderström. 2000. Stockholm

resande. Hästarnas inhägnade beteshage var belägen på den norra delen av Krogarängen. Lantmätaren har i vanlig ordning angivit ägans kvalitet och kvantitet. Han skriver att Krogarängen mestadels består av hårdvall, beväxt med små ekar och hasselbuskar. Ängen avkastar under normala år ett lass hö på tunnlandet, vilket totalt gör fjorton och ett halvt lass hö. Ännu idag är

det just ekar och hasselbuskar som växer på platsen.

Rosendal

Men varför låg det en separat äga med eget namn och egna gränser mitt emellan byarna Kvissberg och Huvudstad? Svaret finns i Vadstena klostrets jordeböcker, det vill säga i de förteckningar som klostret lät

upprätta över sina egendomar. I jordeboken av år 1447 kan man läsa att i Rosendal äger klostret en halv attung jord och att det är klostrets hästhage. Vidare uppges att Rosendal är avsondrat, d v s avstyckat från Kvissberg. En halv attung jord är en förhållandevis liten äga, motsvarande en mindre gård eller ett torp. Det råder ingen tvekan om att Rosendal är identiskt med Krogarängen. ►

► Förutom ägans storlek talar det faktum att marken använts till hästbete hela tiden – samt ägans form och geografiska sammanhang – för detta.

Medeltida nybygge

Studerar man kartan här bredvid över byarnas ägoområden i Vadstenatrakten, framgår det tydligt att Krogarängen/Rosendal är avskild från Kvissbergs ägor. Rosendal är alltså ett äldre namn på Krogarängen. Redan under medeltiden var det populärt att döpa nygrundade gårdar och torp till Rosendal. Bebyggelsenamnets ursprung är det tyska klostret Rosenthal, instiftat 1241. Det äldsta svenska belägget är från 1332 och gäller ett torp i Rogslösa socken. Med största sannolikhet har det alltså funnits en medeltida bebyggelse någonstans i Krogarängen, men exakt var den legat vet vi inte.

Till äldre järnåldern

Vi har nu tagit oss tillbaka till äldre medeltid, den period då Rosendal grundades som ett nybygge.

Det är dags att ta ytterligare ett rejält kliv bakåt i historien, närmare bestämt till seklerna kring vår tideräknings början. I åkermarken utanför Folkparken fann vi hösten 2011 lämningar efter tio gravar från äldre järnåldern, i form av runda stensättningar som lagts över de dödas brända ben. Det fanns också ett tiotal gravgömmor utan spår efter stensättningar.

Det vanliga under äldre järnålder var att de döda brändes på bål. Därefter lades benen ned, ibland först i en urna av keramik, och sedan i en grop i marken och täcktes därefter med jord och ibland även med en överbyggnad av sten.

Svepaskar och keramikkruka

Förutom brända ben fanns det små bitar av hartstättning i några av gravarna, vilket visar att askar av trä har använts som gravkärl. Harts användes nämligen under järnåldern för att täta en speciell sorts träkärl, så kallade svepaskar. Av de gravar vi undersökte innehöll endast en keramikskärvar. Å andra sidan var skärvorna resterna av en visserligen krossad, men i stort sett komplett kruk. Kärlet hade pressats ihop av jord och sten som hade legat ovanpå och en sida saknades, men tre sidor och botten fanns kvar. I krukan fanns lite brända ben och ett par tänder.

En kvinnas kniv

Det fanns inte särskilt mycket föremål i gravarna på Krogarängen, men i en av dem låg en liten kniv. Kniven är tillverkad av järn och har ett asymmetriskt blad och ett vinklat handtag som slutar i en spiral. Efter sin form kallas den för krumkniv och har tro-

3

Plus i kanten

Bilderna:

3 Medeltidens byar och deras ägoområden i Vadstenatrakten. Kvadraternas storlek är proportionerlig med byarnas attungstal, det vill säga deras taxerade storlek. Grafik: UV Öst

4 På bilden gräver arkeologerna Veronica Forsblom Ljungdahl och Marita Sjölin försiktigt fram en visserligen krossad, men närmast komplett gravurna. Foto: UV Öst

4

ligen använts för skinn- och läderhantverk.

Krumknivar var en vanlig gravgåva i kvinnogravar under århundradena runt Kristi födelse. Ofta lades de ner i graven tillsammans med en nål och en prygl. Benen i graven är ännu inte könsbestämda, men krumkniven talar för att det är en kvinnograv.

Skelettgrav

En av gravöverbyggnaderna var rektangulär till formen och uppbyggd av mycket tätt lagda stenar. Det visade sig att den innehöll ett skelett. Även vid tidigare undersökningar på Krogarängen har man funnit obrända ben. Visserligen var kremering av de döda det vanligaste under äldre järnålder, men det förekom att enstaka individer begravdes obrända.

Skelettet låg på botten av en meterdjup grop. Ursprungligen hade kroppen lagts i en kista, eller i en träkammare byggd på plats, för längs med kroppens sidor fanns spår efter en träkonstruktion. När den kollapsade efter att kroppen förmultnat hade benen krossats och fragmenterats. Sättet som benen hade fallit ihop på visade att

kroppen inte hade varit svept i någon duk. Det fanns inga bevarade gravgåvor, men intill huvudet låg hartstättning som tyder på att den döde fick med sig en liten svepask, kanske med färdkost på resan till den andra sidan.

Stort gravfält

Tack vare undersökningen på Krogarängen vet vi nu att det har funnits ett riktigt stort gravfält mitt emellan byarna Kvissberg och Huvudstad. Gravfältet sträcker sig över ett cirka fyra hektar stort område, och fastän bara en mindre del är undersökt, vet vi att det består av ett femtiotal gravar mestadels i form av runda stensättningar och därtill minst två skelettgravar. Gravfältet har använts under hela äldre järnålder, med en möjlig kulmen århundradena kring Kristi födelse. Ett så pass stort gravfält, som har använts under så lång tid och med både kremeringar och jordbegravningar tyder på att det har funnits en eller flera betydande bosättningar i omgivningen. Men var dessa har legat är tyvärr okänt.

Alf Ericsson och Marita Sjölin, arkeologer

Skogens svarta guld

Kartan visar området där stora mängder tjärdalar har registrerats i projektet Skog & Historia. De socknar där tjärbränningen var en viktig inkomstkälla, enligt C F Broocmans östgötabeskrivning från 1760 är på kartan orange-färgade.

Trätjära en oundgänglig handelsvara för 1600-talets sjöfartsnationer

Genom projektet Skog & Historia har under de senaste decennierna närmare 17 000 nyupptäckta forn- och kulturlämningar registrerats i Östergötland. Till dessa hör flera hundra tjärdalar i södra skogsbygden. Tjärdalarna berättar om Sveriges tidiga export, stormaktstidens militära behov och utnyttjandet av landets rika skogar.

Innan Skog & Historia-projektet startade, fanns bara en handfull östgötska tjärframställningslokaler registrerade i fornminnesregistret. Projektet ökade registreringarna till flera hundra, ett bevis på länets en gång så omfattande tjärframställningstraditioner.

Trätjära hade under lång tid ett stort användningsområde. Stora mängder behövdes som konserverings- och impregneringsmedel för trä. Blandad med fett tjänade tjäran som smörjmedel och den användes

även inom folkmedicin. I äldre tider brukade man t ex suga på en sockerbit med ett par tjärdroppar som hjälp mot hosta. Genom kokning av tjära framställdes beck som blev ett utmärkt tätningsmedel.

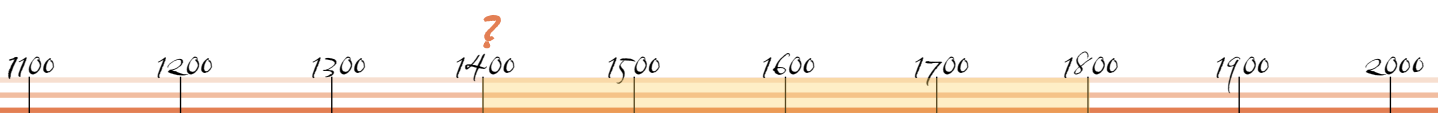
Tjära till flottan

Den svenska tjärproduktionen var mycket viktig för underhållet av rikets flotta och handelsfartyg. Under flera århundraden försågs den svenska flottan med tjära genom fasta stående naturaskatter från Finland,

Norrland och Gotland. Redan under medeltiden började allt större mängder tjära också skeppas ut från rikets Östersjöhamnar, främst till stora sjöfartsnationer som England, Frankrike och Holland. Under 1600-talet var tjäran tillsammans med järn och koppar rikets viktigaste exportvaror.

Monopol

Under senare delen av 1600-talet hade Sverige monopol på exporten av tjära. För att få bättre kontroll över tjärhandeln organi-

Efter monopolets avskaffande 1712 blev tjärbränning

► serades den via tjärhandelskompanier med säten i Stockholm och Göteborg, något som slutligen resulterade i att allmogens inkomst av tjärframställning minskade. Efter år 1712 avskaffades tjärkompanierna och monopolrätten på utskieppningen i Sverige, eftersom priserna då skruvats upp så mycket att flera av de europeiska varven valde att importera sin tjära från andra delar av världen. Avskaffandet av monopolen medförde att tjärbränningen i landet blev mycket omfattande under återstoden av 1700-talet. Under 1800-talet dominerade Norrland helt tjärproduktionen, tack vare den goda tillgången på skog.

Tjärbränningen minskade kraftigt när segelfartygen började ersättas med fartyg av järn. Traditionen med tjärbränning fortsatte på sina håll i husbehovssyfte och ännu i slutet av 1960-talet brändes tjära på ett par ställen i landet. I Östergötland finns uppgifter om att den sista tjärdalen i Tjärstads socken brann så sent som på 1920-talet.

Viktig inkomst

Hur passar de då in i historien – alla dessa lämningar efter tjärdalar i Östergötland som hittats i projektet Skog & Historia?

Om man tittar i Carl Fredric Broocmans östgötabeskrivning från år 1760 nämner han "beck- och tjärubrännande" som en betydande inkomstkälla för allmogen i ett tiotal socknar i länets södra skogsbygd. Man kan anta att denna verksamhet vid tiden för Broocmans upptecknande hade en gammal tradition i dessa bygder. Broocmans beskrivning över förhållandena i Horns socken stärker detta antagande: "Jemte Åkerbruket och boskapsskötseln idkar wäl allmogen ännu beck och tjärubrännande, hwaraf större delen föryttras i Westerwik, och något i Norrköping; men som skogarna nog äro uti aftagande, så minskas och bränningen efter hand". Här verkar trycket från långvarigt tjärbrännande i bygden ha gjort att tillgången på gott tallvirke minskat. Ska vi tro Broocmans uppteckningar verkar kolningen till järnbruken inte heller ha konkurrerat märkbart med tjärbränningen i dessa socknar.

De påträffade tjärdalarna i länet ligger till största delen i de södra skogsbygderna, vilket stämmer ganska väl överens med Broocmans uppgifter. Men det saknas upplysningar om tjärbränning i trakterna kring Ätvidaberg, Björsäter och Yxnerum vid

*Tjärdalarna är nästan
alltid placerade på leriga
marker, ibland i sankar
och närmast vattensjuka
områden.*

denna tid; även det ett område där man under Skog & Historia-inventeringarna hittat stora mängder med lämningar efter tjärdalar. För att få uppgifter om tjärframställning i dessa områden tvingas vi gå ytterligare några decennier framåt i tiden. I Per David Widegrens beskrivning över Östergötland från början av 1800-talet nämns kolning och tjärbränning som allmogens näringsfång, utöver åkerbruk och boskapsskötsel, i bl a Björsäters och Yxnerums socknar.

Det är tydligt att tjärframställningen var

mycket omfattande

viktig för bondebefolkningen i flera socknar i södra skogsbygden. Några av platserna som har registrerats genom Skog & Historia ger ett närmast industriellt intryck med ett tiotal anläggningar intill varandra. Tillsammans måste de ha gett stora mängder tjära.

Leriga marker

När man anlade tjärdalarna verkar markens beskaffenhet ha varit mycket viktig. De är nästan alltid placerade på leriga marker, ibland i sank och närmast vattensjuka områden. De leriga markerna var eftersökta eftersom tjärdalens väggar under bränningsprocessen måste vara täta. På detta sätt sög de inte åt sig tjära.

Det var säkert också viktigt att ha nära till bra tallvirke och bra transportleder till varv eller utskppningshamnar. Eftersom tjäran antingen transporterades med häst eller genom flötning av tjärtunnorna, hittas lämningarna efter tjärdalar även på sina håll utefter åar och vattendrag. Kalmar och Västervik var betydelsefulla utskppningshamnar. I Västervik, liksom i Norrköping fanns också skeppsvarv som behövde tjära. Tittar vi återigen i Brocmans beskrivning

Detta är Skog & Historia

Skog & Historia var ett landsomfattande samarbete mellan Riksantikvarieämbetet och Skogsstyrelsen och bedrevs regionalt tillsammans med länsstyrelser, Skogsstyrelsens regionorganisationer och läns museer. År 1998 startades projektet i Östergötland.

Projektet var i första hand ett arbetsmarknadsprojekt, där arbetssökande personer under ledning av utbildade arkeologer inventerade och dokumenterade forn- och

kulturlämningar i skogsmark. Syftet var att öka kunskapen om och intresset för vårt kulturarv i skogen och genom detta skapa underlag för en effektivare kulturminnesvård.

Idag utförs inte längre några inventeringar i länet. För tillfället pågår ett arbete med att kvalitetssäkra materialet och registrera det i Riksantikvarieämbetets rikstäckande fornminnesregister (FMIS).

Plus i kanten

► Lästips:

Svenskarna och skogen.

Del 1. Från ved till linjeskepp.

Lars Kardell. 2003. Jönköping.

Kulturmiljövård i skogen.

Skogsstyrelsen och Riksantikvarieämbetet. 1992. Jönköping.

► Bilderna:

1 Så här kan tjärbränning i de östgötska skogarna ha sett ut. Tiveds hembygdsförening producerar tjära i en tjärgrav i augusti 2000, vid sin hembygdsgränd i Dammtorp, Tiveden.

Foto: Ebbe Karlsson

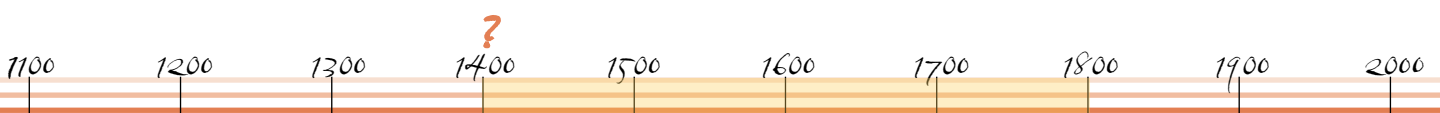
2 Storskifteskarta över Drabo by i Oppeby socken från år 1805. Området nr 108, väster om Drabo by, utgör byalagets samfälliga tjärdalsställe (Lantmäteristyrelsens arkiv, akt D78-8:1).

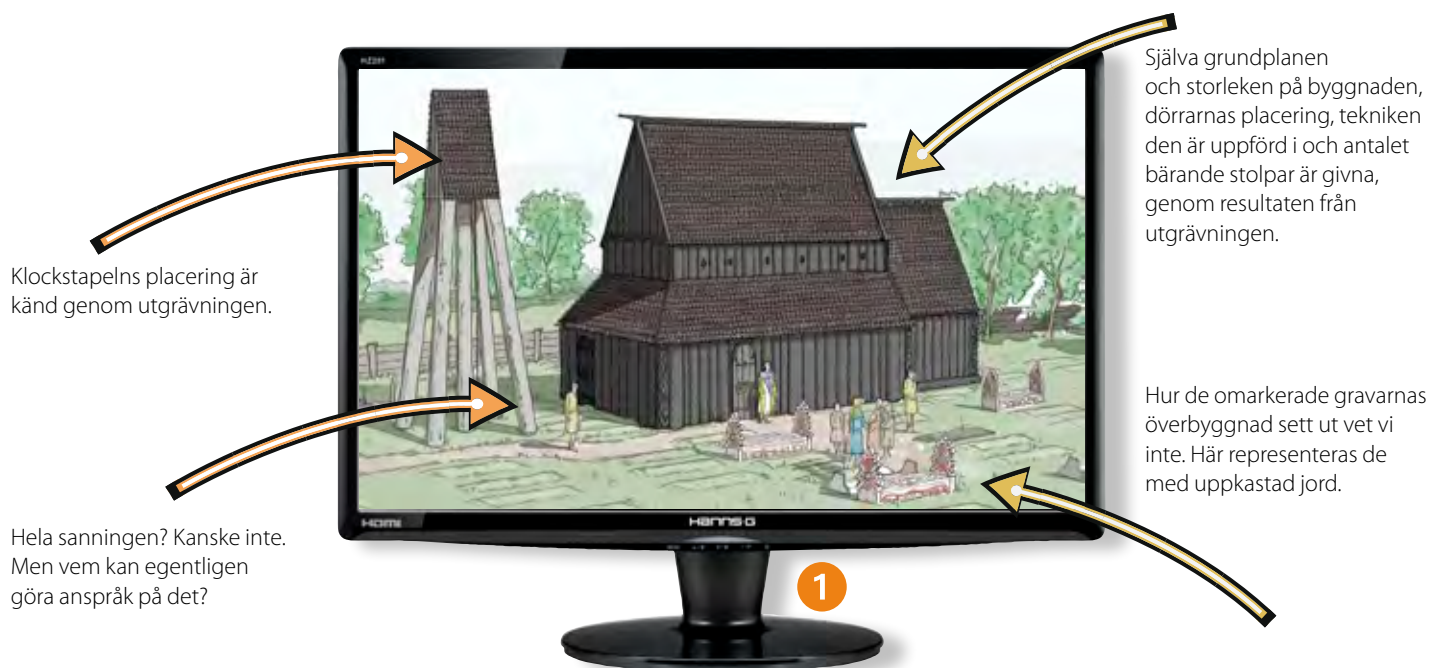
över länet nämner han på några ställen Västervik och Norrköping som de städer dit östgötaallmogen kunde sälja sin tjära. Från mitten av 1500-talet finns också uppgifter om exporterade tjärtunnor från Söderköping.

Ingen tjärdal är än så länge arkeologiskt undersökt och daterad i Östergötland. Där-

för kan vi idag inte säga så mycket om deras ursprung och ålder. Men traditionen med att framställa tjära i Östergötlands södra skogsbygder går med största sannolikhet ner i medeltid. Samtidigt vet vi att tjärdalar fortfarande brann i dessa bygder så sent som i början av 1900-talet.

Kjell Svarvar, arkeolog

Medeltiden version 2.0

Konsten att skapa en trovärdig bild av en annan tid

En bild säger mer än tusen ord brukar man ju säga. Vad som är viktigare är kanske att bra bilder är omedelbara och mer oberoende av språk och förkunskaper. Det är ju svårt att föreställa sig någonting som man saknar ord för. Kanske är det av den anledningen som jag ofta ombeds att göra illustrationer och rekonstruktions-teckningar till olika arkeologiska publikationer.

Det ligger i sakens natur att de spår efter mänskliga aktiviteter som är arkeologens källmaterial vanligen är ofullständiga, fragmenterade och diffusa. Därför kan det också vara svårt att skapa sig en klar bild av dem. Att tvingas tänka tredimensionellt kan dessutom vara en ut-

maning även för den som är väl insatt i ämnet.

Rekonstruerad träkyrka

Bilden jag valt som exempel är ett förslag till rekonstruktion av den undersökta träkyrkan i Klosterstad utanför Vadstena. Själva grundplanen och storleken på byggnaden, dörrarnas placering, tekniken den är uppförd i och antalet bärande stolpar är givna, genom resultaten från utgrävningen. Detsamma gäller klockstapelns placering, staketet i skiftesverk runt kyrkogården, gravarnas orientering och gravmonumentens utformning. Genom analyser av bl a växtdelar kan man även få en uppfattning om vilken typ av växtlighet som funnits i det omgivande landskapet.

Andra saker, som exempelvis takets, hörnstolparnas, och dörrarnas träsniderier är

däremot inte något som kunnat påvisas vid utgrävningen utan är inspirerat av fynd från andra träkyrkor. Hur de omarkerade gravarnas överbyggnad har sett ut vet vi inte heller, på bilden har de helt enkelt representerats med uppkastad jord.

Aldrig hela sanningen

Till slut gäller det att skapa en bild som, så långt det är möjligt, överensstämmer med alla de uppgifter som finns tillgängliga om motivet, kombinerat med kvalificerade gissningar där man behöver fylla i luckorna. Men alldeles oavsett hur mycket källmaterial man har och hur grundligt man går tillväga är en rekonstruktionsritning förstås aldrig hela sanningen, men det är å andra sidan inte den arkeologiska texten heller.

Johan Levin, illustratör

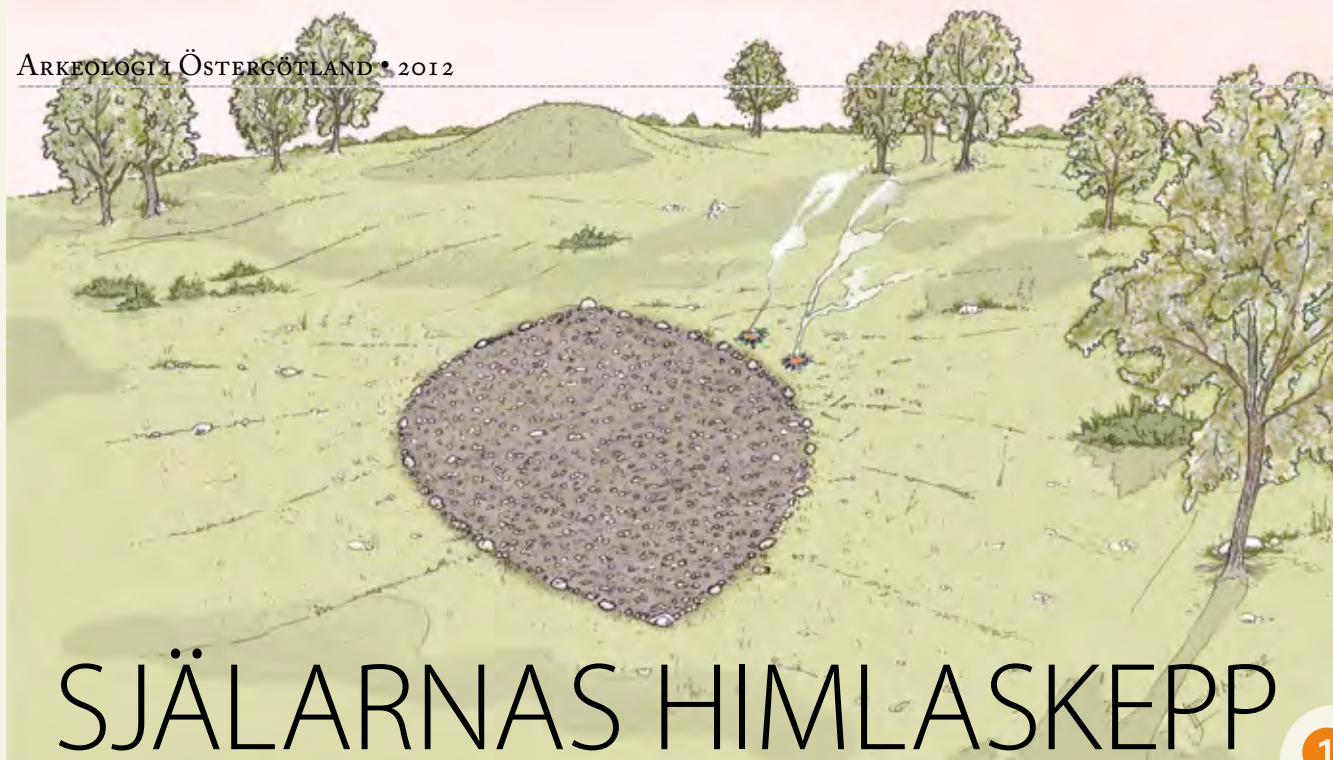

Plus i kanten

Bilderna:

- 1 Johan Levins rekonstruktion av träkyrkan i Klosterstad. Kyrkans grundplan och storlek känner vi till genom utgrävningen, medan sådant som sniderierna på taket och hörnstolparna är inspirerat från andra kyrkor.
- 2 – Alldeles oavsett hur mycket källmaterial man har och hur grundligt man går tillväga är en rekonstruktionsritning förstås aldrig hela sanningen, men det är å andra sidan inte den arkeologiska texten heller, säger illustratören Johan Levin.

Foto: Lasse Norr, ÖM

1

Det är vanligt att utgrävningar bjuder på överraskningar; man träffar på oväntade föremål eller får dateringar, som man inte hade räknat med. Men ytterst sällan undersöks fornlämningar som man inte alls förstår och som måste tolkas om helt när utgrävningen är klar. Detta är berättelsen om en rutinmässig undersökning av en "mörk fläck" som visade sig avspegla en hel kosmologi.

Mellan Vreta kloster och Vreta naturgymnasium går numera en gång- och cykeltväg. Det finns många fornlämningar i området och under år 2009 genomfördes flera arkeologiska undersökningar innan vägen kunde byggas. I trakten är det gott om spår och lämningar från bronsåldern: upphittade föremål och hållkistor med bronsobjekt liksom gravfält och gravhögar från tidsperioden.

Fläcken som växte

På en höjd i närheten av Stora Sjögestad påträffade vi under en av utgrävningarna 2009, en stor mörk fläck. Den bestod av skärvig eldsprängd sten, sot och kolfragment samt kulturlager. (Kulturlager är jord som har blandats med rester från mänsklig aktivitet, t ex matavfall.) Inledningsvis trodde vi att den bestod av flera sammanhängande härdar eller eldstäder, vilka ofta finns i bronsåldersmiljöer. När matjorden hade tagits bort hade "fläcken" växt och blivit 33x15 meter stor och hade en skeppsform. Utgrävningen visade att konstruktionen var väl genomtänkt med flera detaljer

som framhäver just ett skepp. När det nästan en meter tjocka kulturlagret hade avlägsnats kunde vi konstatera att även nedgrävningen var skälad och tydligt båtformad. Längs med den södra relingen stod det stenar och mittskepps fanns ett område med tätt packade skärvstenar. I kulturlagret fann vi ben från svin och nöt, keramik, en degel med spår av bronsgjutning, bearbetad kvarts och flinta, bl a en pilspets, flera malstenar samt fröer av vete och korn. 14C-analyserna talade om att skeppet anlagts omkring 1200 f Kr och använts till omkring 900-800 f Kr.

Bronsåldersskepp

Den mörka fläcken hade blivit ett bronsåldersskepp. Skeppet verkar vara en av de viktigaste symbolerna för människorna under denna tidsperiod. De är vanliga hållristningsmotiv och finns även avbildade på bronsmycken. Skeppsformade stensättningar kan utgöra gravar och har även upptäckts djupt inne i gravhögar. Kopplingen mellan skepp och resor är självklar och kontakterna från Skandinavien och söderut anses ha varit livliga under perioden. Men ännu viktigare för förståelsen av skärvstensskeppet i Stora Sjögestad är skeppets betydelse och resornas innebörd inom bronsålderns kosmologi.

Solens farkost

Under bronsåldern var skandinavisk kosmologi tydligt influerad från kulturer i Medelhavsområdet, Kreta, Grekland och Egypten. Som på så många håll i världen utgjorde solen här en symbol för livet. För Medelhavets människor var havet alltid nära och sjöfarten var väsentlig. Det är där-

för naturligt att havets farkoster också integrerades i religionen. Solens uppstigande på morgonen, dess gång över himlavalvet, solnedgången och mörkret betecknade livet, döden och återfödandet. Solen drogs fram över himlen av ett skepp; bemannat av döda förfäders själar. Farkosten var alltså nödvändig för att dagen, och därmed livet, skulle återvända var morgon. Högst sannolikt omfattades skeppen i Skandinavien av en liknande symbolik. Fören på skärvstensskeppet i Stora Sjögestad var i det närmaste riktad västerut. Nästan hundra meter i samma riktning ligger en gravhög. Den är inte undersökt men formen tyder på en datering till bronsåldern. Skärvstensskeppet färdades med andra ord i solens riktning och följde med på dess färd från uppstigandet i öster till solnedgången och gravhögen i väster. På så sätt avslutades dagen, liksom livet, på kvällen i gravhögen.

Tom Carlsson, arkeolog

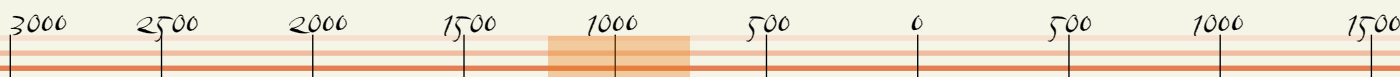
Plus i kanten

Bilderna:

- 1 Så här kan skeppet av sten ha sett ut under bronsåldern. Det pekar rakt västerut mot en gravhög, som fortfarande finns kvar i landskapet. Illustration: Johan Levin.

Bården: Skepp finns på många hållristningar och är kanske en symbol för farkosten som bär solen över himlen. Men även hästen kan ha varit en solbärare. De här figurerna finns på en stenhäll nära Gästads gård, Linköping.

Efter foto av Sven-Gunnar Broström

Plötsligt händer det!

Sensationellt stenåldersfynd – så känns det i maggropen

En träklubba från äldre stenåldern hittades våren 2011 i Motala. Fyndet var sensationellt. Men hur reagerar vi som personer och som grupp när den här typen av närmast unika föremål upptäcks på arkeologiska undersökningar?

Vintern 2011 hade varit osedvanligt lång, snörik och kall och därför var vårvärmen i början av maj efterlängtat. Undersökningarna av norra Europas kanske mest fascinerande äldre stenålderskomplex hade då pågått sedan februari. Vi undersökte en yta som låg tioalet meter ut från Motala ströms forna södra strandkant. Arbetet var stundtals mycket blött och lerigt, vilket berodde på att vi egentligen befann oss 1,5 meter under

strömmens nuvarande vattenyta. För att över huvud taget komma åt undersökningsytan, hade vi byggt en vall av fiberduk och stenkross mot Motala ström. Trots det sippade vattnet igenom, vilket innebar att fem länsumpar suckade och stönade tungt dygnet runt.

Kärror med gyttja

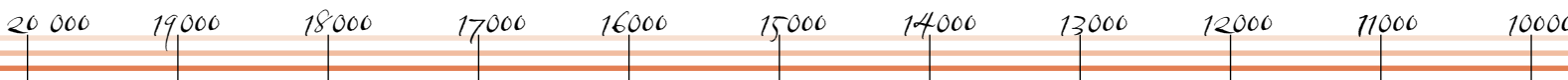
Sent en eftermiddag grävde Jimmy Axelson Karlqvist och Emelie Sunding tillsammans i det översta och yngre kulturlagret på undersökningsytan. Grävmetodiken var enkel. Strömmens bottensediment var i plan indelad i meterstora rutor. Med fyllhammare, skyffel och spade fylldes skottkärra efter skottkärra med torvblandad gyttja. På utlagda spänger baxades sedan massorna upp ur "hålet" för transport till sälltältet. Med hjälp av vatten och skärslavar

sällade därefter gyttjan igenom ett nät med 4x4 millimeter stora hål.

Oansenlig träbit

Bland föremålen de hittade såg Jimmy en kortare träbit. Han spolade rent den från leran och granskade träet med skeptisk blick. "Vi trodde inte det var något", minns Emelie senare. Även de kollegor som passerade sällstationen och som tittade på träbiten var tveksamma, då fyndet ju gjorts i ett yngre kulturlager.

Vanligtvis förmultnar organiskt material, såsom trä och ben i kontakt med syre. Med den här oansenliga träbiten hade bevarats, eftersom den legat i en kall, fuktig och syrefri miljö. Trots osäkerheten kring träbiten, lade Jimmy den rutinmässigt i ett vattenbad över natten. Det går alltid att återkomma till beslutet huruvida ett fynd ska sparas el-

1

ler slängas, men till dess får det inte torka och börja spricka.

Tillhugget trä

Nästa morgon fortsatte de båda att arbeta med samma kvadratmeterruta. De hade nu kommit ner till en lagernivå, som motsvarade den yta där människorna under äldre stenåldern hade trampat omkring. Här fanns spår efter såväl utkastat skräp som enstaka nedlagda praktföremål och människoben, vilka ingått i ceremoniella sammanhang. Där hittade Jimmy ytterligare en liten träbit. När han spolat rent den, så syntes det att det drygt 15 centimeter långa trästycket var tillhugget. Men inte nog med det, "... den passade också ihop med den första delen". Emelie berättar att det nu var uppenbart att någon tillverkat föremålet. Frågan var bara – till vad?

Socialt spel

De andra arkeologerna på platsen samlades och alla vände och vred granskande på träbitarna. Att bestämma vad ett okänt och fragmenterat föremål är för något är en vanlig situation på en arkeologisk utgrävning. Det uppstår ett socialt spel mellan inblandade arkeologer i strävan att nå den för tillfället mest rimliga tolkningen. Diskussionerna styrs av referenser till tidigare liknande fynd och till vad som skrivits i ämnet, men också av vem som uttalar sig – auktoriteter inom olika områden får tolkningsföreträde. I dessa situationer blir såväl formella som informella sociala relationer synliga, vilket även kan påverka tolkningarna i en viss riktning. Den här morgonen var däremot allting fortfarande i rörelse. Det rädde en osäkerhet kring träbitarnas tidigare funktion. "Det måste vara en påle, tänkte vi", minns Emelie.

Plötsligt uppenbart

Någon timme senare hittade Emelie en tredje träbit. När den var renspolad syntes att även den bearbetats, men också att det

var ett handtag. När de tre delarna sattes ihop blev allting plötsligt självklart. "Det gick inte att förneka att det var en träklubba. Det var jättehäftigt!" Ett lika oväntat som ovanligt fynd, som i sig bär med sig så mycket av våra föreställningar om stenåldern. Förundrade och färdiga samlades alla arkeologer i en klunga kring träklubban. "Vi bara stod där och skrattade, Åhhh, det är en sådan...". "Det var ett hallelujamoment", beskriver Emelie.

Kicksökare?

En rad processer startade i Jimmys och Emelies kroppar i den stunden när de förstod vad de hittat. Adrenalinet rusade, hjärtat pumpade både snabbare och kraftigare. Möjligen blev de också lite skakis. I ett enda ögonblick hade förväntning övergått till belöning och signalsubstanser frisattes i deras hjärnor till bl a limbiska systemet och hypothalamus. De fick "en kick".

Denna känsla av upprymdhet är ett välkommet tillskott i den många gånger leriga och fysiskt påfrestande arkeologiska vardagslunken. Inom populärkulturen gestaltas sinnesstämningen ofta av den skattelande arkeologen. Man kan fråga sig om denna typ av känslor spelar en avgörande roll för vilka personligheter som lockas till arkeologin? Är det männe så att arkeologer är en kategori av människor med krav på att (arbets)livet ska innehålla spänningsinslag i stil med Trisslottens slogan – "plötsligt händer det!"?

Del av kulturmiljövården

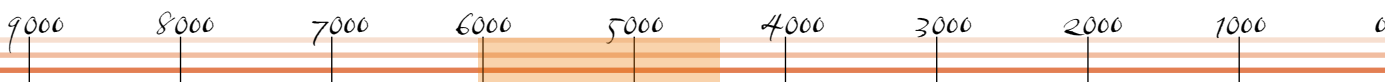
När alla kollegor tittat på träklubban och den därefter fotodokumenterats, packades den varsamt in i polyestervadd. Sedan lades klubban i en stor vattenfylld plastlåda som i sin tur placerades i en speciell fyndcontainer – allt för att hindra att föremålet tog skada. Det objekt som från början "eventuellt kunde vara ett föremål" hade nu blivit en artefakt, en "träklubba" från stenåldern, och som sådan en del av den institutionaliserade svenska kulturmiljövården. Detta ensamma öde drabbar många sköra och ömtåliga, men ack så ovanliga, fynd. I väntan på konservering får de ligga i en mörk container. Paradoxen är tydlig: ju mer spektakulärt ett fynd är desto mindre tillgång har fältarkeologerna till föremålet. Men många spektakulära fynd passerar våra händer vid en plats som den längs med Motala ström, vilket gör att vi verkligen inte lider brist på "halleluja-moments".

Mats Engström och Göran Gruber, arkeologer

Plus i kanten

Bilderna:

1 Arkeologerna Peter Zetterlund, Jimmy Axelsson Karlqvist och Emelie Sunding beundrar träklubban från stenåldern. Grävningarna vid Motala ström hade ännu en gång bjudit på ett spektakulärt fynd. Foto: UV Öst

Men var sjutton bodde folk?

Om gravar och hus i Harvestadstrakten

Det är gott om förhistoriska gravar och gravfält runt gårdarna i Harvestad, Ullstämman och Edsberga, i Linköpings södra utkant. Men var bodde människorna? De talrika gravarna visar att det måste ha funnits mängder av gårdar, som har legat här i generationer. De arkeologiska undersökningarna som gjorts i närområdet har fram tills nu inte resulterat i några större boplatser. Först härom året hittade vi traktens första långhus från äldre järnåldern.

Under 2010 och 2011 undersöktes utvalda delar av gården Harvestads forna ägor, som idag består av till ungefär hälften åkermark och hälften skog. På åkern, endast ett stenkast från dagens Brokindsled, hittades en stenfylld brunn mellan två åkerholmar. Brunnen innehöll en stor mängd äldre järnålderskeramik, vilket gav oss hopp om att vi var en förhistorisk boplatser på spåren. I anslutning till brunnen fanns ett tjockt lager med brunsvart jord och ett antal eldhärdar som omgärdade den.

Hus för folk och få

Endast ett 20-tal meter från brunnsområdet, i ett lägre, flackare parti på åkern hittade vi också ett treskeppigt långhus. Huset var cirka 20-22 meter långt och 6-7 meter brett och var vid åtminstone ett tillfälle ombyggt eller reparerat. Den treskeppiga konstruktionen var vanlig under äldre järnåldern och innebar att huset hade invändiga takbärande stolpar, ställda i par, vilket får till följd att huset i längsgående riktning bildar tre avlånga avdelningar (tre skepp).

Huset låg i nästan rak öst-västlig riktning med ena långsidan exponerad mot söder. I husets närområde eller i dess "köks-trädgård" fanns ett flertal eldhärdar, för matlagning och andra hushållsna sysslor. Både på södra och norra sidan om huset hittades också stolp- eller pinnhål som förmodligen har bildat hägnader för gårdens djur. I husets östra del fanns också rester efter fähusdrift, det vill säga att man har haft djur inomhus. Fem så kallade malstenslöpare hittades också. Dessa användes vid malning av säden från åkrarna.

Vi känner igen huset i Harvestad från andra delar av Linköping, främst från området runt Kallerstad och Mörtlösa. Det är ett ganska traditionellt hus från äldre järnåldern med vanliga inslag av föremål, såsom

keramik, bränd lera och malstenar. Men huset i Harvestad är det första exemplet på att folket som ligger begravda på gravfälten i området, också har bott på platsen.

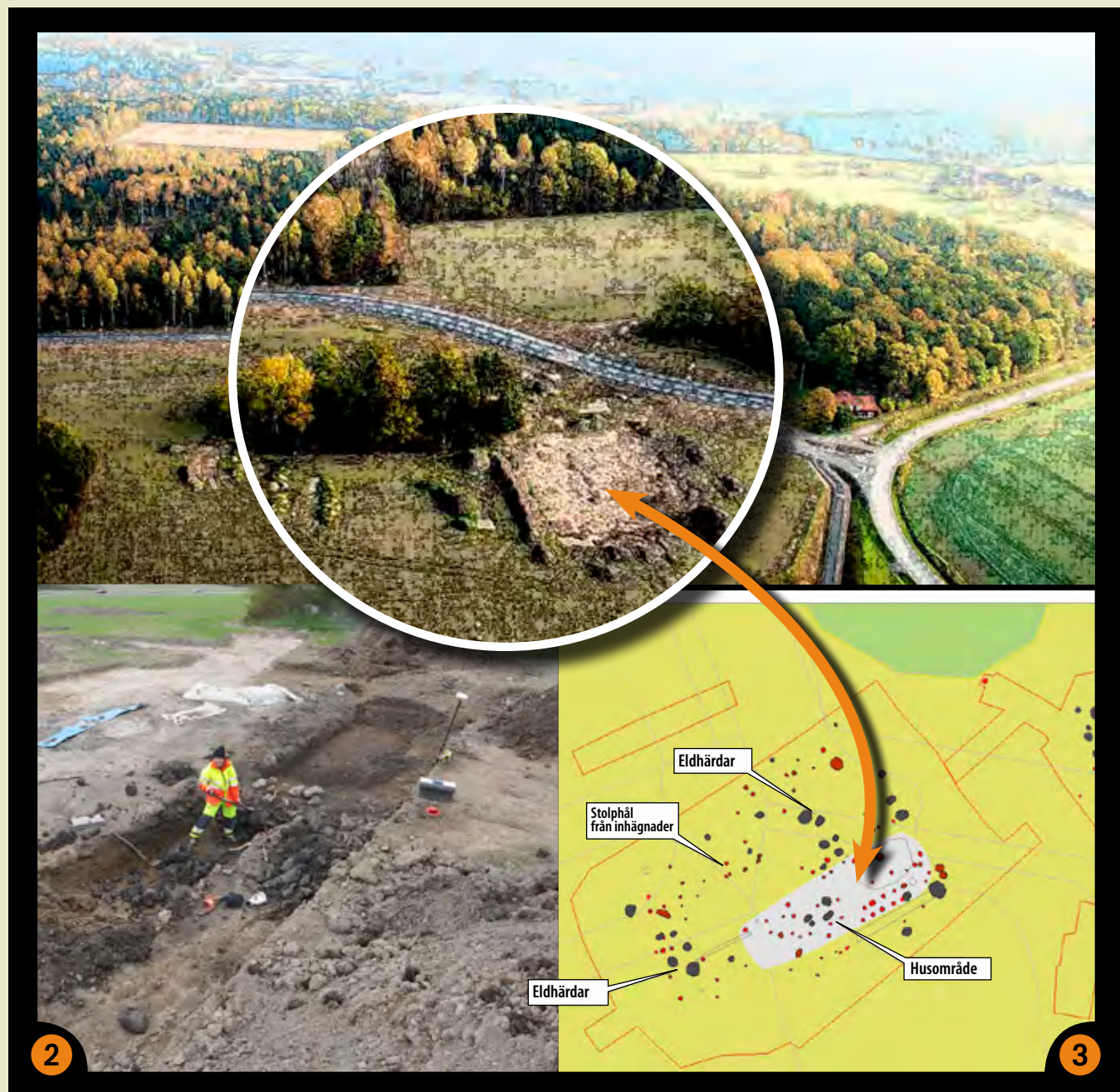
Bodde kvar trots kris?

Arkeologer brukar anta att människorna överger sina boplatser i och med folkvandringstiden (ca 400-550 e Kr). Någon form av agrarkris är den vanligaste förklaringen. Istället bygger man nya gårdar på nya platser. Nya marker brukas och byar börjar bildas. Detta borde betyda att det bör finnas många fler boplatser från äldre järnålder i Harvestads- och Ullstämmanområdet. Men kanske slog inte krisen lika hårt i det här området som på andra ställen, kanske kunde man faktiskt bo kvar på samma ställe i många fler generationer.

Huset i Harvestad är ett bevis på att människorna som ligger på gravfälten också bodde här. Däremot har vi fortfarande inte hittat de stora gårdarna eller boplatserna som bör finnas här. Ligger de kanske under dagens bebyggelse på det som idag är Harvestads gamla bytomt?

Johan Stenvall, arkeolog

Plus i kanten

Bilderna:

- 1 Harvestads gård ligger i Linköpings södra utkant utmed vägen mot Brokind. Grangården, Ullstämman, ligger strax norr därom. Harvestads ägor sträckte sig förr ut till Stångån i öster och dess södra gräns utgjordes av kyrkvägen mot Landeryd. Kyrkvägen finns kvar än idag och används dagligen för att bland annat ta sig till gården Nybro. Söder om kyrkvägen

ligger idag Landeryds golfklubb och Landeryds hembygdsgrd. I denna del av Linköping finns mängder av synliga förhistoriska gravar, gravfält och gravområden, från de flesta tidsperioder. Man hittar dem lätt vid en promenad, exempelvis utmed Landeryds hembygdsled, där kanske gravfältet som kallas Högsbacken är det finaste. Flygbild över området, taget mot öster. Till höger på bilden syns Landeryds hembygdsgrd.

Foto: Rikard Hedvall, UV Öst

- 2 Vid Harvestad hittade arkeologerna en hel gårdsmiljö från äldre järnåldern. Katarina Sköld gräver ut brunnen.
Foto: UV Öst

- 3 Så här ser arkeologernas plan över gårdsområdet ut.
Grafik: UV Öst

Lästips:

Kallerstad, en gård bland många andra. Redaktör: Erika Räf. Fakta 9. Östergötlands länsmuseum. 2009

Törnrosasömn

Anonymt medeltida stenhus med rik historia

Det stora medeltida stenhuset i hörnet av Kungsgatan-Gråbrödragatan är en av få bevarade medeltida byggnader i Linköping. Att det finns kvar kan vi tacka domprost Andreas Rhyzelius för. Han tog sig an det gamla slitna och halvt förfallna stenhuset och renoverade det år 1737. Idag ägs det av Linköpings stift. Sedan 1960-talet har Östergötlands museum en utställning i huset och visar här ett stort antal stenföremål och arkitekturdetaljer från bl a Linköpings domkyrka och S:t Görans hospital i Söderköping.

Stenhuset byggdes ursprungligen kring år 1400. Då var tomten mycket större och sträckte sig över Kungsgatan. Stenhuset har varit residensgård för domkapitlet och tillhörde Omnium Sanctorum (Alla helgons altarstiftelse) som instiftades 1251. I samband med detta skänkte Kung Valdemar en tomt i Linköping, vilken kan motsvaras av stenhustomten.

En ombyggnad av stenhuset anses ha ägt rum i början på 1500-talet. Då formades huset till det vi kan se idag med tre våningar och källare. Invändiga trätrappor leder till de övre planen. År 1527 kom gården i kronans ägo men 1592 blev den domprostgård. Idag är gården uppkallad efter domprost Rhyzelius som på 1720-talet flyttade till Linköping och lät uppföra sitt bostadshus intill stenhuset. Efter reparation av stenhuset 1737 använde han det som spannmålsbod.

Bostadshus

Stenhuset anses vara ett bostadshus indelat i två rum per våning, där det mindre kan ha utgjort sovkammare. Huset är försett med en privet, dvs ett dass, på fasadens utsida som vetter mot Gråbrödragatan och domkyrkan. Däremot har ingen eldstad hittats. I sina anteckningar över de olika husbyggena beskriver Rhyzelius sin renovering av stenhuset. Den södra gaveln var i så dåligt skick, menade han, att den kom att om-

3

muras i sin helhet. Förmodligen låg värmeanläggningen i denna del av huset och kom att förstöras totalt vid renoveringen.

Hypocaust

Samtliga mindre rum vetter mot söder, vilket ger mer ljus och värme. Placeringen av rummen i söderläge kan ytterligare stärka tanken att de användes som sovkammare. På utsidan av husets sydvästra hörn finns en utskjutande murning vilken kan vara en rest från en sk hypocaust, en form av värmeanläggning. En liknande anordning finns på biskopshuset i Vadstena. Vadstenahypocausten eldades utifrån och invändigt fanns hål för värmen att stiga upp i.

1500-talsfönster

Den lilla utbyggnaden vid stenhusets entrédörr tillkom 1737 då Rhyzelius lät öppna en ny nedgång till källaren. Stenhuset har en gång i tiden haft en något lägre takhöjd som varit försett med trappgavlar. Rester efter dessa kan ses på den norra gaveln inifrån vindsvåningen. De flesta av husets fönster och dörröppningar är från 1400- och 1500-talen. Det finns järnbeslagna fönsterluckor som stilmässigt anses ligga kring år 1500. De är dock placerade på den södra husgaveln, som byggdes om av Rhyzelius och sitter därmed inte på sina originalplatser.

Fyrsidig gård

Arkeologiska undersökningar har visat att stenhuset låg centralt placerat på tomten och fungerat som medelpunkten i en fyrsidig gårdsanläggning. Husets ingång var vänd inåt gården. Inom tomten fanns ytterligare stenhus, halvkällare och trähus. Mellan dessa hus fanns en öppen stenlagd yta. I äldre dokument nämns hus såsom "frubyggningen", "nattstuvubyggningen", "källarestugan" och "herrebyggningen". Köksbyggnaden har förmodligen legat söder om stenhuset och grunden är idag markerad med kalkstensplattor.

Det finns dock många frågor kvar kring gårdens datering, uppbyggnad och funktion. Östergötlands museum har planer på en mer omfattande byggnadsarkeologisk dokumentation, liksom att öppna nya schakt för att säkra dateringar samt studera kvarvarande byggnadslämningar under mark.

Marie Ohlsén, arkeolog

Plus i kanten

► Lästips:

Göran Tagesson *Biskop och stad – aspekter av urbanisering och sociala rum i medeltidens Linköping*. 2002

Anders Lindahl m fl. Rhyzeliusgården.

En vägledning från Länsmuseet i Linköping. 1974

För visning av utställningen och huset kontakta Linköpings guideklubb eller Östergötlands museum.

► Bilderna:

- 1 Medeltida stenhus i tornrosasömn. Linköpings domkyrka i bakgrunden.
Foto: Marie Ohlsén, ÖM
- 2 Utställning av stendetaljer och gravkonst från bl a Linköpings domkyrka.
Foto: Marie Ohlsén, ÖM
- 3 Privata sysslor? En privet – en medeltida toalett. Linköpings domkyrka i bakgrunden.
Foto: Marie Ohlsén, ÖM

"En sockerbagare här bor i staden"

Inne i det medeltida stenhuset, som ligger på Rhyzeliusgårdens tomt i Linköping, finns en vacker gravvård över sockerbagaren Daniel Behm och hans hustru Katarina Valentinsdotter Wefwer. Gravstenen har tidigare legat på Domkyrkans kyrkogård.

Daniel Behm föddes 1712 och levde till 1790. Han verkade som sockerbagare i Linköping och var vi denna tid ensam i sin yrkesutövning. Hans hustru Katarina föddes kring 1709 och dog 1776. Mellan åren 1745 och 1778 ägde Daniel Behm en tomt mellan Stora Troget och Domkyrkogatan. Efter honom övertogs fastigheten av hans son och tillika sockerbagare och konditorn Pehr Behm. Släkten Behm härstammar ursprungligen från Böhmen.

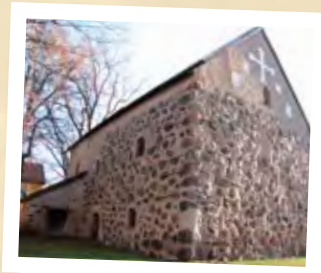
Blev förmögen

Sockerbagaryrket var till en början knutet till städerna och överklassen. Det utvecklades ur bageriyrket när sockret blev vanligare. Socker infördes i Sverige under medeltiden och var till en början mycket dyrt. Först år 1767 bildade man ett eget skrä i Stockholm. Många av dessa sockerbagare

kom från Schweiz, Italien och Frankrike. Änkor till sockerbagare hade rätt att driva sin mans rörelse vidare.

För att handla sockerbagarens varor fick man under medeltiden och framåt söka sig till apoteken. Från och med slutet av 1600-talet började sockerbagarna själva sälja sina produkter. På 1700-talet tillverkades bl a konfekt, bärsirap, sylter och bakverk såsom mandelsprits, biskvier, mandeltårter, krockaner och maränger. Daniel Behm blev förmodligen med tiden relativt förmögen vilket också hans vackra gravsten vittnar om.

Marie Ohlsén, arkeolog

Plus i kanten

Bilderna:

- 1 Gravvården över sockerbagaren Daniel Behm och hans hustru Katarina Valentinsdotter Wefwer. Foto: Marie Ohlsén, ÖM

1

Fragment

från ett religionsskifte vid vikingatidens slut

Även för en arkeolog finns det en vardag. Och länge präglades vår undersökning på Händelö av det vardagliga knoget. Grävmaskinen öppnade schakt efter schakt i marken – men inget av intress! Endast ett moment återstod och det var att kontrollera om det fanns ytterligare gravar nära ett sedan tidigare känt gravfält.

Det var på våren 2011 som jag och min kollega Emma Karlsson förundersökte en större yta på Händelö, i nordöstra utkanten av Norrköping. Redan på 1960-talet undersöktes ett gravfält i området, nära gården Västerbyholm. Gravfältet låg på ett krön och innehöll flera gravar med rika fynd, främst från yngre järnålder. Det gick fortfarande att se spår efter den tidigare arkeologiska undersökningen, så här 40 år senare. Med samma metod som vi använt tidigare, öppnade vi schakt med hjälp av grävmaskinen i slutningen nedanför den höjd där gravfältet hade legat.

Gravar eller röjningssten?

I schakten fick vi fram stenpackningar och stenkonstruktioner. I ett sådant här sammanhang, intill ett gravfält, är den mest sannolika tolkningen att dessa stenpackningar och stenkonstruktioner är gravar. Men för just de här stenpackningarna var inte den tolkningen självklar; formerna på dem varierade mycket, de låg i kanten av historiskt kända åkrar och intill en mindre grustäkt. Stenpackningarna skulle därför lika gärna kunna vara odlingsrösen eller stendumpar från grustäkten. Två saker hade stenpackningarna i alla fall gemensamt: de syntes inte ovan mark och de låg inte på krönet av höjden, där de övriga, tidigare undersökta gravarna legat.

Undersökte två

För att med säkerhet bestämma om det verkligen var gravar beslutade vi att undersöka två av stenpackningarna närmare. Vid rensningen av stenarna hittade vi bland

annat en buteljork och diverse oidentifierade järnföremål och möjligheten att det skulle vara gravar blev allt mindre. När all sten hade plockats bort och inga gravgömmor påträffats började jag tvivla på riktigt och hade nästan gett upp tanken på att stenpackningarna skulle vara gravar. Under stenen syntes dock svaga konturer av avlånga gropar, orienterade i öst-västlig riktning och min kollega Emma som undersökt ett stort antal medeltida gravar var helt säker på sin sak; i groparna kommer vi att hitta begravningar!

Fragment av kistor

Vi arbetade oss vidare ned och efter några decimeter började konturerna av mycket fragmenterade träkistor synas, men inga skelett. Detta är i sig inte ovanligt då organiskt material, som trä och ben, bevaras dåligt i väl-dränerade marker. I västra delen av groparna hittade vi till slut det sista avgörande beviset för att stenpackningarna var gravar och inget annat: människotänder. Emaljen på våra tänder är det sista av kroppen som bryts ned, åtminstone på obrända skelett. Tänderna var i mycket dålig kondition, men vår osteolog Petter

Nyberg kunde ändå fastslå att det i ena graven låg en vuxen individ och i den andra ett barn. Tyvärr var inte tänderna tillräckligt väl bevarade för att kunna 14C-dateras.

Mellan förkristet och kristet

Kropparna var alltså lagda i träkistor som var orienterad i öst-västlig riktning med huvudet placerat i väster. Detta tyder på ett kristet gravskick. Att gravöverbyggnaderna är av sten och att gravarna ligger på ett gravfält tillsammans med äldre förkristna gravar, pekar däremot på en äldre tradition. Troligen rör det sig om ett blandgravskick, där delar av den gamla sedvänjan lever kvar men där den nya religionen och dess gravritualer har börjat få genomslagskraft. En möjlig datering av gravarna är därför senare delen av vikingatiden, kanske någon gång runt år 1000 e Kr. Vårt arkeologiska vardagsliv på Händelö hade till slut gett ett mycket spännande resultat och vi har fått ytterligare några pusselbitar i förståelsen av religionsskiftet under den sena vikingatiden och tidiga medeltiden.

Rickard Lindberg, arkeolog

Plus i kanten

► Bilderna:

1 De här dekorerade hornfragmenten från ett krucifix, påträffades för några år sedan i en vikingatida grav i Vadstena, där bl a en kremad kvinna var begravd. Gravarna i Händelö kan ha varit något yngre, men båda platserna vittnar om den blandning av gravskick som verkar ha rått under religionsskiftet. Överst t v torshammare från Ödeshög, t h ett armfragment från Vadstenagraven.
Foto: Lasse Norr, ÖM

► Lästips:

Tore Artelius. *Den gamla döden och den nya, om vikingatidens förkristna begravningar, religiösa idéer och religionsskiftet*. 2010. Jönköpings läns museum

Efterlängtnad återkommer

Domkyrkans 700-åriga krucifix ömt

Andlig inspirationskälla för 20 generationer östgötar

När bonden Torkel kom in det stora katedralbygget i Linköping såg han det stora krucifixet ovanför ingången till koret. Det strålade i bjärta färger.

Korset var lysande grönt som livets träd och ädla stenar glänste från korsstammen. Förgyllda ornament glimmade runt de vackra evangelistsymbolerna i korsets ändar. Prästen där hemma, herr Andreas, hade sagt att om Torkel bad sina böner framför Kristusbilden skulle hans tid i skärselden förkortas. Torkel hade också hört att i Kristusfiguren låg en helig relik gömd. När Torkel såg hur svårt pinad Jesus hängde på korset kände han ånger över sina synder. Kristusbilden såg så verklig ut, tyckte Torkel. Blodet strömmade ur såren och blicken i de halvslutna ögonen var plågad. Torkel överväldigades av alla intryck. Han gick närmre krucifixet och tände några vaxljus och föll på knä. Med än större iver bad han Fader vår och Hell dig Maria.

omst

omvårdat

1

2

3

Plus i kanten

Bilderna:

- 1** Krucifixet täcks in av läns museets personal Johan Nilsson och Eva Nyström Tagesson inför nedtagningen.

Foto: Jonas Karlsson, ÖM

- 2** På väg mot konserveringen i Nicolaus Hermannikoret. Från vänster Eva Nyström Tagesson, Mats Gilstring och Johan Nilsson från läns museet, Rickard Karlsson från Linköpings Tungservice AB, Fabricio Vizutë Aguliar från Måleri och fasad,

bröderna Ek AB, Stefan Gullberg från Gullbergs sten och fasadvård och Cai Petterson från Linköpings Tungservice AB.

Foto: Jonas Karlsson, ÖM

- 3** Är det en relikgömma eller inte? Eva Nyström Tagesson funderar tillsammans med Björn Frennesson från Domkyrkoförsamlingen och Thomas Malm från Linköpings kyrkliga samfällighet.

Foto: Jonas Karlsson, ÖM

Stora bilden, foto: Lasse Norr, ÖM

?

1100 1200 1300 1400 1500 1600 1700 1800 1900 2000

På 1300-talet intog detta monumentala krucifix en central plats i traktens andliga liv

När domkyrkans gotiska kor stod klart på 1330-talet, fanns med största sannolikhet redan det nära sex meter höga krucifixet på plats i kyrkan. Det gjorde troligen ett djupt intryck på medeltidens besökare. Av bevarade avlatsbrev från 1400-talets början vet vi att krucifixet spelade en viktig roll i domkyrkans andaktsliv. Enligt anvisningarna i breven skulle böner till den korsfäste bes framför krucifixet och den bedjande kunde därigenom förkorta tiden i skärselden.

Vid lektoriet

Det är också genom dessa brev vi får kännedom om några av den medeltida domkyrkans skulpturer och deras placering i kyrkorummets; i gränsen mellan kor och långhus fanns en murad eller snickrad anordning kallad lektorium där man bland annat höll liturgiska läsningar. Av breven att döma stod eller hängde det stora krucifixet där, tillsammans med skulpturer av Maria och kyrkans skyddshelgon Petrus och Paulus. Väster om lektoriet, i långhuset, fanns en så kallad Pietà, en skulptur där en sittande jungfru Maria håller sin döde son i famnen.

Förminskat och bortstädat

Fram till 1580-talet eller senast 1690, då det sedan tidigare ombyggda lektoriet rivits, har förmodligen krucifixet varit placerat i gränsen till koret. I räkenskaper från tiden nämns att snickaren Jöns Pedersson och målaren Måns Svensson hade förminskat krucifixet och förbättrat färgerna. Korset skulle nu placeras ovanför högaltaret, på vilket Maarten van Heemskercks altartavla stod, hängande i den ganska trånga bågen i koromgången. Därför förminskades själva korset för att få plats. Här hängde krucifixet fram till "storstädningen" av domkyrkan 1812, då många gamla inventarier gick under klubban eller försvann.

Tillbaka igen

Därefter får krucifixet, troligen i mitten av 1800-talet, efter en sejour i Andreaskoret (östra koret) och i en av kyrkans bodar, åter komma in i katedralen. Spåren efter denna placering är fortfarande synliga i dag som ett avtryck på sydväggen ovan Heemskerck-tavlan. Där hängde krucifixet fram till 1929 då man vid en omfattande restaurering

Jesusfiguren på krucifixet mäter 220 cm, att jämföra med en man av svensk medellängd, till höger, 179 cm.

försökte återställa ursprungsutseendet. I tidens anda försökte man också fastställa var en triumfbåge med krucifix kunde ha varit placerade. Linköpingsdomen är en hallkyrka; alltså en kyrka med sidoskeppen lika höga som mittskeppet och en triumfbåge förekommer inte i den typen av byggnad. Krucifixets stora tyngd gjorde emellertid att man inte kunde hänga det i den kalkstensbåge man valt som plats, utan det fick förankras ovan valven i en metallkonstruktion. Så kom krucifixet ändå att hänga där man har förmodat att lektoriet ursprungligen varit placerat.

Spår av ornament

Vid konserveringen av domkyrkans krucifix 2011 påträffades små spår av färg från olika perioder. Varje ny placering under århundradenas lopp har troligen avsatt ett

nytt målningsskikt. Vid restaureringen 1929 användes först lut för att få bort de värsta påmålningarna men ju närmare de innersta skikten man kom ökade försiktigheten. Vid konserveringen 2011 kunde vi konstatera att det knappt fanns några spår av originalfärg alls. På två partier, strax över korsmitten, kunde några kvadratcentimeter av ursprunglig bemålning iakt-

tas, resten har fallit av eller medvetet avlägsnats inför varje renovering av krucifixet. Däremot återfanns plastiska spår i träet. Det rör sig dels om orgelbundna utskärningar som förmodligen varit grund för bergkristaller eller glasbitar som limmats på en färgad botten för att likna ädla stenar. Dels är det regelbundet placerade hål, i mitten av en ristad passercirkel, fyra par runt varje evangelistsymbol på korsarmarna, vilket skulle kunna vara spår efter metallornament.

Dendroanalys

Konserveringen och undersökningen av krucifixet innefattade också en dendrokronologisk analys av ekträet. Den är i skrivandets stund inte avslutad men kommer förhoppningsvis att avslöja var träden har vuxit och kanske ge ett fällningsår.

Förmodligen gjorde målaren Måns ett noggrant och grundligt jobb då han 1690 skrapade bort all gammal nött och flagad färg och förgyllning varefter han målade korset och Kristus i starka orange, gröna, blå och röda färger. Det är nämligen 1600-talsfärgsättningen som mest dominerar i dag.

Eva Nyström Tagesson, konservator

Plus i kanten

Lästips:

Lindblom, Andreas, *Krucifix-mästarna i Linköping*, 1976

Jacobsson, Carina, *Höggotisk träskulptur i gamla Linköpings stift*, 1995

Nisbeth, Åke, *Linköpings domkyrka, Inredning och inventarier*, 2001

Jacobsson, Carina, Beställare och finansierare. *Träskulptur från 1300-talet i gamla ärkestiftet*, 2002

Källström, Hanna, *Domkyrkan som andaktsmiljö under senmedeltiden*, Linköping och Lund, 2011

Färgglöst?

Den "gråa" medeltiden frossade i färgprakt

Få tidsperioder är så inskränkta i föreställningar och myter som medeltiden. Var det en färglös tid av ettersalt mat och andligt förtryck? Eller en skimrande sagotid med blänkande rustningar och väna jungfrur? Årets utställning på Linköpings Slotts- och Domkyrkomuseum försöker göra upp med några vanliga myter om medeltiden.

Man ska inte idealisera medeltiden lika lite som någon annan tid, men mycket av det vi anklagar medeltiden för, som smutsiga människor, häxbränningar, omänskligt rättssystem, religiöst tvång och negativ kvinnosyn hör snarare till 1600- och 1700-talen. Renässansens syn på medeltiden som en mellantid av andligt förfall och stagnation har levt kvar länge. Idag kan vi se att framför allt högmedeltiden var en tid av stora förändringar och stark utveckling.

Färgglad tid

En vanlig myt är "den gråa medeltiden". Det är lätt att få intryck av medeltiden som en färglös period. De föremål som kommer ur jorden vid en utgrävning är grå eller bruna. Kyrkornas trä- och stensculpturer kan vara vackert arbetade, men saknar färg. De målningar som finns, t ex på kyrkorummens tak och väggar är blekta av århundraden och har ofta varit överkalkade. Ett gott exempel är Linköpings domkyrka. Det kyrkorum som nu möter oss med grå stenväggar har en gång haft puts med målningar i klara färger som rött, blått, grönt, gult, vitt, svart och t o m bladguld. Saknas gör också alla sidoaltare med sina helgonbilder, relikvarier och textilier.

Kitschig kyrka

Det strama rum som vi uppfattar som välbevarat medeltida har alltså ganska lite med det medeltida utseendet att göra. Antagligen skulle vi ha uppfattat den medeltida domkyrkan som överlastad och kanske lite kitschig. För att få ett hum om färgprakten har vi försökt gestalta en del av blindarkaden

Medeltiden var inte grå – medeltiden var färgstark och lite kitschig. Risinge gamla kyrkas sydportal.

Foto: Gunnel Jansson, SHM.

på domkyrkans norra vägg med målningar och ett sidoaltare. Från Stifts- och landsbiblioteket har vi också lånat in bokilluminationer som fortfarande efter 7- 800 år

lyser av färg och förgyllning. Sammantaget ger det en bild som är allt annat än grå.

Markus Lindberg, chef för Linköpings Slotts- och Domkyrkomuseum

KALENDARIUM

JUNI

■ Måndag 18.6 kl 18.30

Vandring vid Föllingsö

Följ med naturguide Lars Frölich och antikvarie Anders Persson på en natur- och kulturvandring vid Föllingsö, Kisa sn Kinda kommun. Vägbeskrivning: väg 134 från Kisa mot Österbymo, sväng vid kvarnen vid skylt Föllingsö, parkera vid ladugården. Östergötlands museum i samarbete med Länsstyrelsen Östergötland och Folkuniversitetet. Kostnad 50:-.

■ Tisdag 19.6 kl 18.30

Vandring vid gravfält vid Graby

Följ med naturguide Lars Frölich och antikvarie Anders Persson på en natur- och kulturvandring vid gravfält vid Graby, Ydre kommun. Vägbeskrivning: från Sunds kyrka kör mot N. Vi, knappt 2km. I skarp högerkurva, skylt gravfält, kör rakt mot Graby. Samling vid gravfältet. Östergötlands museum i samarbete med Länsstyrelsen Östergötland och Folkuniversitetet. Kostnad 50:-.

■ Tisdag 26.6 kl 14

Varför firar vi midsommar?

1:e intendent Inger Lindström berättar. Östergötlands museum i samarbete med Folkuniversitetet. Ordinarie entréavgift.

JULI

■ Onsdag 4.7 kl 14

Emelies gåva

Ett bildspel om Löfstad slott, presenteras av intendent Tova Sylvan. Östergötlands museum i samarbete med Folkuniversitetet. Ordinarie entréavgift.

■ Lördag 7.7 kl 14

Visning: Smedstorps dubbelgård

Visning av kulturresevatet Smedstorps dubbelgård i Ydre kommun. Här finns välbevarade byggnader från 1700-talet och ett gammaldags odlingslandskap. Vägbeskrivning: skyltat från väg 134 mellan Kisa och Österbymo. Östergötlands museum i samarbete med Kinda kommun. Kostnad 50:- för vuxen, gratis för barn och ungdomar upp till 19 år.

■ Tisdag 10.7 kl 14

Lokalhistorisk film

Intendent Ellika Kyndel visar historisk film från Östergötland. Östergötlands museum i samarbete med Folkuniversitetet. Ordinarie entréavgift.

■ Onsdag 11.7 kl 18.30

Sommarkväll på Öna

Annika Johansson visar kulturresevatet Öna i Nykils socken. Vägbeskrivning: ta av från väg 34 mellan Linköping och Kisa mot Haraldsbo, följ skyltning. Östergötlands museum i samarbete med Folkuniversitetet. Kostnad 50:- för vuxen, gratis för barn och ungdomar upp till 19 år.

■ Lördag 14.7 kl 14

Visning: Smedstorps dubbelgård

Visning av kulturresevatet Smedstorps dubbelgård i Ydre kommun. Här finns välbevarade byggnader från 1700-talet och ett gammaldags odlingslandskap. Vägbeskrivning: skyltat från väg 134 mellan Kisa och Österbymo. Östergötlands museum i samarbete med Kinda kommun. Kostnad 50:- för vuxen, gratis för barn och ungdomar upp till 19 år.

■ Onsdag 18.7 kl 18.30

Sommarkväll på Öna

Annika Johansson visar kulturresevatet Öna i Nykils socken. Vägbeskrivning: ta av från väg 34 mellan Linköping och Kisa mot Haraldsbo, följ skyltning. Östergötlands museum i samarbete med Folkuniversitetet. Kostnad 50:- för vuxen, gratis för barn och ungdomar upp till 19 år.

■ Lördag 21.7 kl 14

Visning: Smedstorps dubbelgård

Visning av kulturresevatet Smedstorps dubbelgård i Ydre kommun. Här finns välbevarade byggnader från 1700-talet och ett gammaldags odlingslandskap. Vägbeskrivning: skyltat från väg 134 mellan Kisa och Österbymo. Östergötlands museum i samarbete med Kinda kommun. Kostnad 50:- för vuxen, gratis för barn och ungdomar upp till 19 år.

■ Onsdag 25.7 kl 18.30

Sommarkväll på Öna

Annika Johansson visar kulturresevatet Öna i Nykils socken. Vägbeskrivning: ta av från väg 34 mellan Linköping och Kisa mot Haraldsbo, följ skyltning. Östergötlands museum i samarbete med Folkuniversitetet. Kostnad 50:- för vuxen, gratis för barn och ungdomar upp till 19 år.

■ Lördag 28.7 kl 14

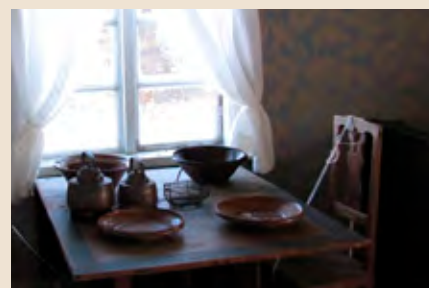
Visning: Smedstorps dubbelgård

Visning av kulturresevatet Smedstorps dubbelgård i Ydre kommun. Här finns välbevarade byggnader från 1700-talet och ett gammaldags odlingslandskap. Vägbeskrivning: skyltat från väg 134 mellan Kisa och Österbymo. Östergötlands museum i samarbete med Kinda kommun. Kostnad 50:- för vuxen, gratis för barn och ungdomar upp till 19 år.

■ Tisdag 31.7 kl 14

Visning: Ett medeltida stenhus mitt i Linköping

Arkeolog Marie Ohlsén visar det medeltida huset vid Rhyseliusgården på Gråbrödragatan. Samling vid museets entré. Östergötlands museum i samarbete med Folkuniversitetet. Ordinarie entréavgift.

AUGUSTI

■ Onsdag 1.8 kl 14

Vad är typiskt östgötskt?

1:e intendent Marietta Douglas visar i Östgötarummet. Östergötlands museum i samarbete med Folkuniversitetet. Ordinarie entréavgift.

■ Onsdag 1.8 kl 18.30

Sommarkväll på Öna

Annika Johansson visar kulturresevatet Öna i Nykils socken. Vägbeskrivning: ta av från väg 34 mellan Linköping och Kisa mot Haraldsbo, följ skyltning. Östergötlands museum i samarbete med Folkuniversitetet. Kostnad 50:- för vuxen, gratis för barn och ungdomar upp till 19 år.

■ Torsdag 9.8 kl 14

Visning: Krogfallsstugan

Krogfallsstugan i Trädgårdsföreningen visas av en konservator från museet. Östergötlands museum i samarbete med Folkuniversitetet. Ordinarie entréavgift.

■ Tisdag 14.8 kl 18

Vandring vid Skällviks borguvin

Följ med naturguide Lars Frölich och antikvarie Anders Persson på en natur- och kulturvandring vid Skällviks borguvin, Skällviks sn Söderköpings kommun. Vägbeskrivning: från E22 kör mot Stegeborg, ca 1,5 mil, passera vägs skylt Hammartorp. Efter grindstolpar 200 m längre fram, ta vänster in på grusväg. Kör till torpet Lerbo. Östergötlands museum i samarbete med Länsstyrelsen Östergötland och Folkuniversitetet. Kostnad 50:-.

■ Onsdag 15.8 kl 18

Vandring vid gravfältet Högsbacken i Landeryd

Följ med naturguide Lars Frölich och antikvarie Anders Persson på en natur- och kulturvandring vid gravfältet Högsbacken, Landeryds hembygdspark, Landeryds sn, Linköpings kommun. Vägbeskrivning: kör mot Sturefors, samling Landeryds hembygdspark. Östergötlands museum i samarbete med Linköpings kommun och Folkuniversitetet. Kostnad 20:-.

■ Torsdag 16.8 kl 18

Vandring vid fossilt odlingslandskap vid torpet Urbjörn på Omberg

Följ med naturguide Lars Frölich och antikvarie Anders Persson på en natur- och kulturvandring vid det fossila odlingslandskapet vid torpet Urbjörn på Omberg, V Tollstad sn, Ödeshögs kommun. Vägbeskrivning: från rv 50 kör mot Stocklycke, ca 800m. Samling vid P-plats. Östergötlands museum i samarbete med Folkuniversitetet. Kostnad 50:-.

■ Lördag 18 augusti kl 12-16

Smedstorpsdagen

Visningar av byggnader och natur, demonstration av måleripigment, lekar, häst m m. För hela familjen! Vägbeskrivning: skyltat från väg 134 mellan Kisa och Österbymo. Entré 50:-.

■ Söndag 26.8 kl 14

Arkeologidagen

Mer info kommer på museets hemsida och på tidningsannonser.

■ Måndag 27.8 kl 18

Vandring vid hällkista och beteshage vid Knösen

Följ med naturguide Lars Frölich och antikvarie Anders Persson på en natur- och kulturvandring vid Knösen, Västra Ny, Motala kommun. Vägbeskrivning: kör norrut från Västra Ny kyrka, ca 600 m. Ta till vänster vid skylt Knösen. Östergötlands museum i samarbete med Länsstyrelsen Östergötland, Västra Ny hembygdsförening och Folkuniversitetet. Kostnad 50:-.

SEPTEMBER

■ Söndag 9.9 kl ??

Kulturarvsdagen

Årets tema: Under ytan

Kulturarvsdagen i samarbete med Riksantikvarieämbetet. Mer info kommer på museets hemsida och på tidningsannonser.

ARKEOLOGI 2012

ÖSTERGÖTLAND

Till vänster: den medeltida Vårfrukyrkan i Skänninge. Till höger: Sveriges äldsta daterade kyrka, Herrestads kyrka firar 900-årsjubileum i år. Det ska firas! Se närmare program i dagspressen! Foto: Rikard Hedvall, UV Öst

Vad fynden berättar

Föreläsningar om utgrävningarna runt Skänninge

För sjätte året arrangeras föreläsningar på stadshotellet i Skänninge hösten 2012.

Föreläsningarna kommer att belysa de senaste årens undersökningar i samband med utbyggnaden av järnvägen genom Skänninge.

Föreläsningsserien är ett samarbete mellan Mjölby kommun, Trafikverket, Stadshotellet och Riksantikvarieämbetet.

Håll utkik på Riksantikvarieämbetet UV:s hemsida och i dagspressen efter tid och datum!"

■ sept-dec

Foto: UV Öst

Arkeologidagen

Mer info kommer på Östgötlands museums hemsida och på tidningsannonser.

www.ostergotlandslansmuseum.se

■ hösten

Arkeologen Marie Ohlsén från Östergötlands museum lagar mat på gammalt sätt.

Foto: ÖM från Arkeologidagen 2004.

Arkeologi vid Motala ström

De arkeologiska undersökningarna för dubbelspåret i Motala fortsätter sommaren 2012. Följ och kommentera arbetet på vår blogg, på facebook och YouTube

Visningar av utgrävningsplatsen

sker mellan juni och augusti, mer information på hemsidan

Till hösten kommer vi tillsammans med Motala kommun och Folkuniversitetet att anordna en föreläsningsserie på biblioteket i Motala. Mer information läggs upp på hemsidan. Välkomna!

arkeologiuv.se

verkstadsvagen.arkeologiuv.se

facebook.com/arkeologividmotalastrom

youtube.com/user/arkeologiuv

■ jun-aug

Kulturarvsdagen

Årets tema: Under ytan

Kulturarvsdagen i samarbete med Riksantikvarieämbetet.

Mer info kommer på museets hemsida och på tidningsannonser.

Foto: UV Öst

■ 9 sept